

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is an author's version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/85186>

Please be advised that this information was generated on 2019-04-22 and may be subject to change.

De civiele procesgang in eerste aanleg voor het Hof van Gelre en Zutphen in de zestiende eeuw: een eerste verkenning

M. Gubbels

Het Hof van Gelre en Zutphen, dat in 1543 na de verovering van Gelre door Karel V het levenslicht zag en in 1795 werd afgeschaft, fungeerde gedurende zijn bestaan als belangrijkste bestuurlijke orgaan én hoogste rechtscollege binnen het Gelderland. 'Kanselier en Raden' hebben in Arnhem recht gesproken in vele honderden procedures, zowel als college in hoogste instantie, als in eerste aanleg. Tot nog toe is er echter nauwelijks onderzoek gedaan naar de rechtspraak van het Hof. Deze bijdrage biedt een verkenning op het voor Gelderland nog onontgonnen terrein van de civiele procedure in eerste instantie. Aan de hand van twee procesdossiers, en met behulp van andere archivalia betreffende de procesgang, geef ik een eerste impressie van hoe men in de zestiende eeuw voor het Hof procedeerde. De nadruk ligt dus op de formele kant van de rechtspraak van Kanselier en Raden: de stijl en manier van procederen. De bestudeerde zaken werden gevoerd om het bezit van een vicarie, waarbij het *ius patronatus*, van oorsprong afkomstig uit het canonieke recht, een belangrijk twistpunt was. Deze keuze is geen toeval: jubilaris Paul van Peteghem is al jaren gefascineerd door dit 'patronaatsrecht'.¹

---

1 P.P.J.L. van Peteghem, 'Het patronaatsrecht van de hertog van Gelderland in de late middeleeuwen: een eerste poging om dit recht in kaart te brengen' in: P.L. Nève, E.C.C. Coppens (ed.), *Sine invidia communico. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.J. de Groot*, Publicaties van het Gerard Noodt Instituut 8 (Nijmegen 1985) p. 197-229. Sinds het verschijnen van dit artikel besteedde Paul in veel van zijn bijdragen aandacht aan het *ius patronatus*.

Paul heeft ook – zonder dat hij hiervan op de hoogte was – een belangrijke rol gespeeld in de totstandkoming van dit artikel, waarvoor mijn dank. Tevens

1. Inleiding

Het Hof van Gelre had een tweeledig takenpakket, bestuurlijk en justitieel, en vreemd genoeg is naar beide nog maar weinig systematisch onderzoek gedaan. Het best zijn we ingelicht over de politiek-institutionele geschiedenis van het Hof, maar het belangrijkste werk op dit gebied, de inleiding op de inventaris van het hofarchief van A.J. Maris, is toch al weer ruim dertig jaar oud.² De basis van de bestuurlijke taken van het Hof werd gevormd door zijn functie als raad van advies naast de gewestelijke stadhouder. Kanselier en Raden vervingen hem bij afwezigheid en handelden hierdoor in de praktijk heel wat zaken zelfstandig af. In de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden was dit een normaal verschijnsel.³ Dat het Hof echter ook na de Opstand een aanzienlijk bestuurlijk takenpakket behield, en tijdens het ancien régime het belangrijkste gewestelijke bestuursorgaan bleef, was uniek in de Republiek der Verenigde Nederlanden.⁴ Wat het Hof echter in concreto uitvoerde en wat zijn precieze takenpakket was, is nog niet systematisch uitgezocht, al geeft de opzet van de archiefinventaris een goed beeld van het brede scala aan politieke en administratieve bezigheden.⁵ Slechts op enkele

---

dank ik mijn promotor prof. mr. C.J.H. Jansen voor zijn commentaar op een eerdere versie van deze bijdrage.

- 2 A.J. Maris en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811) I, Inleiding/een geschiedkundig overzicht gevolgd door: naamlijst van stadhouders, kanseliers, raden en verdere functionarissen door A.J. Maris* (Arnhem 1978). Een interessante studie die nadien is verschenen, biedt aanvullende informatie over de oprichtingsperiode van het Hof: O. Moorman van Kappen, *De wording van het Hof van Gelre en Zutphen 1543-1547. Enige beschouwingen over en naar aanleiding van de voor- en ontstaansgeschiedenis van de Gelders-hertogelijke 'Kanselarij' als oudste gerechtshof te Arnhem* (Arnhem 1998).
- 3 Cf. R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* H.T. Colenbrander (ed.) (2e herz. ed. 1922; fotomechanische herdruk 's-Gravenhage 1980) p. 55; H. De Schepper, 'De burgerlijke overheden en hun permanente kaders 1480-1579' in: J. Craeybeckx et al. (ed.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden V* (Haarlem 1980) p. 312-349, ald. p. 337.
- 4 F. Keverling Buisman, 'Een "gemeine lantsregierung" voor Gelre en Zutphen? De mislukte pogingen om in het gewest Gelre en Zutphen tot één College van Gedeputeerde Staten te komen' in: A.M.J.A. Berkvens, G.H.A. Venner (ed.), *"Om daarmede vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen."* *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof. mr. A.Fl. Gehlen* Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 16 (Maastricht 1998) p. 159-188, ald. p. 161.
- 5 Maris en Driessen, *Archief van het Hof II, Inventaris en bijlagen* (Arnhem 1973) p. 60-191. Op de website van het Gelders Archief (www.geldersarchief.nl) is deze inventaris - helaas zonder inleiding - ook te raadplegen.

deelgebieden zijn we beter ingelicht.⁶ De bestuurlijke taken van het Hof zal ik hier verder laten rusten om de aandacht te richten op de rechtspraak.

Naar deze kerntaak is zo mogelijk nog minder onderzoek gedaan. Slechts het proefschrift van Overdijk, dat de criminele rechtspraak in zeventiende- en achttiende-eeuws Gelderland en het toezicht van het Hof daarop uiteenzet, vormt een uitzondering.⁷ Wat betreft de civiele procedure weten we weinig meer dan het spaarzame dat er in enkele instructies voor het Hof is vastgelegd. Hierbij moet worden opgemerkt dat de (civiele) procesdossiers die berusten in het hofarchief wél geregeld worden gebruikt door (rechts)historici; de bijdrage van Wientjes elders in deze bundel is hiervan een voorbeeld. Tot een onderzoek naar de procesgang *in civilibus* is het echter nog niet gekomen. In Nederland mag het burgerlijk procesrecht bij de gewestelijke hoven in de vroegmoderne tijd zich intussen verheugen op hernieuwde rechtshistorische interesse. De Stichting tot uitgaaf van de bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht coördineert sinds enkele jaren de serie 'Procesgidsen', waarin in elk deel de procesgang bij een gerechtshof uiteen wordt gezet.⁸ Een Procesgids voor het Hof van Gelre staat voor de toekomst op het programma en zal, net als zijn voorgangers, ongetwijfeld een aanwinst voor de rechtshistorische wetenschap zijn. Deze boekjes maken diepgaand onderzoek naar de procesgang echter niet overbodig. De Procesgidsen zijn opgezet als een handleiding voor de (rechts-)historicus en genealoog en richten zich daarom op de civiele procedure in het algemeen. De nadruk ligt hierbij op de zeventiende en achttiende eeuw; het bronnenmateriaal uit deze tijd is immers het meest overvloedig en compleet overgeleverd.

Met deze bijdrage bevinden we ons dus op een terrein dat voor Gelderland nog maar weinig verkend is en waar nader onderzoek gewenst is. Studies over andere hoven kunnen inspiratie en vergelijkingsmateriaal bieden;⁹ de specifiek Gelderse informatie zal uit de bronnen moeten komen.

---

6 Bijvoorbeeld wat betreft het beheer van de 'geestelijke goederen' na de Reformatie: A.J. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het Kwartier van Nijmegen* (diss.; 's-Gravenhage 1939) m.n. hoofdstuk 1.

7 D.A.J. Overdijk, *De gewoonte is de beste uitleg van de wet. Een onderzoek naar de invloed van het Hof van Gelre en Zutphen op de rechtspleging in criminele zaken in het Kwartier van Nijmegen in de zeventiende en achttiende eeuw* Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt Instituut 43 (Nijmegen 1999).

8 Tot nog toe zijn er zeven delen verschenen. Zie voor meer informatie: <http://www.rechten.unimaas.nl/ovr/procesgidsen.htm>.

9 Voor Nederlanden van de zestiende eeuw zijn m.n. de volgende proefschriften van belang: C.H. van Rhee, *Litigation and legislation: civil procedure at first instance in the Great Council for the Netherlands in Malines (1522-1559)* (diss;

Allereerst dient een belangrijk onderscheid in het oog gehouden te worden. De basis van de procedure voor de hoge gerechtshoven in de zestiende-eeuwse Nederlanden vormde het romano-canonieke procesrecht.¹⁰ Het tijdstip en de vorm van de receptie hiervan verschilden door heel Europa, maar voor de 'Nederlandse' gewesten kwam er een grote impuls uit Frankrijk en Bourgondië.¹¹ Dit maakte dat de procesgang voor de verschillende hoven, die in de vijftiende en zestiende eeuw werden opgericht, nogal wat overeenkomsten kende. Desondanks had elk gewestelijk hof ook zijn eigen 'stijl', een *stilus Curiae*.¹² Dit was een soort 'gewoonterecht' met betrekking tot de manier van procederen. Advocaten dienden zich dit eigen te maken, wilden ze hun werkzaamheden voor het gerechtshof goed verrichten. De stijl ging verder dan het proces alleen. Hij bestreek de procedure over de gehele breedte alsmede de administratie, zodat ook zaken als het indienen van rekesten bij het Hof of de opmaak van officiële stukken er onder viel.¹³ Men zou derhalve kunnen stellen dat het Hof van Gelre vanaf het begin van zijn bestaan de 'basisprocedure' deelde met de andere gewestelijke hoven, evenals zijn organisatiestructuur op voorbeelden van elders gestoeld was, maar dat Kanselier en Raden, daartoe soms aangespoord door de wetgever, in de praktijk gaandeweg een eigen stijl ontwikkelden.

Voor de reconstructie van de procedure staan ons drie typen bronnen ter beschikking. Van Rhee heeft met zijn dissertatie over de Grote Raad van Mechelen aangetoond dat een combinatie van de drie het beste resultaat geeft.¹⁴ Allereerst is er officiële wet- en regelgeving op het gebied van de gerechtelijke procedure, die zowel door de wetgever als het hof zelf kon zijn uitgevaardigd. Hiervan is voor het Hof van Gelre maar weinig van vóór 1600 overgeleverd. De twee instructies die het Hof van overheidswege kreeg, de zogenaamde Kanselarij-Ordonnanties van 1547 en 1579, zijn weinig uitgebreid en

---

Brussel 1997); W.G.Ph.E. Wedekind, *Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling van de procesgang in civiele zaken voor het Hof van Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw* Bijdragen van het Instituut voor Rechtsgeschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht 8 (Assen 1971).

10 Hierover bestaat veel literatuur, we volstaan met de verwijzing naar Van Rhee, *Litigation and legislation*, p. 12-13 en de aldaar aangehaalde literatuur.

11 Cf. noot 10; R.C. van Caenegem, 'History of European civil procedure' in: M. Cappelletti (ed.), *International encyclopedia of comparative law XVI, Civil procedure* (Tübingen etc. 1973) p. 3-114, ald. p. 32, 46-47.

12 Cf. Van Rhee, *Litigation and legislation*, p. 13-14; Wedekind, *Procesgang voor het Hof van Holland*, p. 31, 42-43.

13 Maris, *Archief van het Hof I*, p. 192.

14 Van Rhee, *Litigation and legislation*, p. 2-4 en *passim*.

regelen voornamelijk de juridische competentie van Kanselier en Raden.¹⁵ In Gelderland is er bovendien nooit een officiële stijl en manier van procederen voor het Hof uitgevaardigd.¹⁶ Uitgebreide zestiende-eeuwse instructies voor kanselarijpersoneel (of advocaten) zijn ook maar mondjesmaat bekend.¹⁷ Daarnaast is aanvullende regelgeving op het gebied van de procedure of de *stilus Curiae* in vergelijking met de twee volgende eeuwen relatief schaars. De belangrijkste bron in dit opzicht, de serie memorie- en resolutieboeken van het Hof, vangt pas aan in 1587 (met een hiaat van 1593 tot 1596).¹⁸ De meest uitgebreide ordonnantie op de procedure (24 artikelen), die alleen in minuut bekend is en zich niet in het hofarchief bevindt, dateert van 1572.¹⁹ Dit voor Gelderland vroege en relatief uitgebreide document komt hieronder verder ter sprake en is als bijlage bijgevoegd.

Een tweede categorie bronnen is voor Gelderland zo mogelijk nog zeldzamer. Er is geen zestiende-eeuwse auteur bekend die de civiele procedure voor het Hof van Gelre behandelt; de rechtsgeleerde werken die in Arnhem het licht zagen, waren meer algemeen van aard.²⁰ Contemporaine auteurs als Wielant en De Damhouder schreven weliswaar werken die van grote betekenis waren voor de 'Nederlandse' rechtspraktijk, maar richtten zich niet op de stijl van procederen voor het Gelderse Hof.²¹ De procespraktijk van het

---

15 A.M.J.A. Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794 I, Spaans Gelre. Instellingen, territorium, wetgeving (1580-) 1665-1702* Werken der Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse recht 20 (Nijmegen 1990) p. 44.

16 A.M.J.A. Berkvens, W.J.H.M. van de Pas en G.H.A. Venner, 'De overheidsinstellingen van Spaans en Oostenrijks Gelre (1543-1795)' in: H. de Schepper et al. (ed.), *'Tussen centraal en lokaal gezag.' Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode. Opstellen van Wil van de Pas (f)* Werken uitgegeven door Gelre. Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht 58 (origineel artikel verschenen in 1995; herdr. Hilversum 2004) p. 151-190, ald. p. 163.

17 Bijvoorbeeld de instructie voor de momber (13-7-1569), die is afgedrukt door J.S. van Veen: 'De werkkring van den momber' *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 9 (1906) p. 368-370.

18 Maris en Driessen, *Archief van het Hof II*, inv.nrs. 16, 17, 18-82.

19 Ordonnantie 'tot forderinge van justicie' (minuut) 29-3-1572 (OFJ), Gelders Archief Arnhem (GldA), Huis Rosendaal, inv.nr. 116.

20 S.J. Fockema Andreae, *Het burgerlijke recht in de buitengewesten van Nederland* Geschiedenis der Nederlandsche rechtswetenschap 4, afdeling 2 (s.l. [Amsterdam] s.d. [1955]) p. 192.

21 Jb. Zeylemaker Jnz., *Geschiedenis van de wetenschap van het burgerlijk procesrecht (praktijkrecht) in Nederland van de aanvang tot 1813* Geschiedenis der Nederlandsche rechtswetenschap 4, aflevering 1 (Amsterdam 1952) p. 39, 54. De praktijk in Holland komt bij hen af en toe wel ter sprake. Wedekind, *Procesgang voor het Hof van Holland*, p. 10.

Hof is daarentegen wél vastgelegd rond 1698.²² Deze ongedateerde 'Wijze van procederen voor 't Hoff van Gelderlant' is niet als ordonnantie uitgevaardigd, hoewel hij wel op de griffie van het Hof is (af)geschreven. Volgens Maris vond het stuk een ruime verspreiding in het Gelderse, wat wordt bevestigd door de aanwezigheid van verder uitgewerkte achttiende-eeuwse versies in andere archiefbestanden.²³ De oudste 'Wijze van procederen' bevat – in tegenstelling tot enkele latere versies – geen verwijzingen naar rechtsgeleerde auteurs en is niet opgedeeld in hoofdstukken. De lezer wordt als het ware van het begin tot het einde door de procedure heen geloodst. De nadruk wordt gelegd op de processuele handelingen en het stuk is in de volkstaal gesteld. Dit wijst erop dat de 'Wijze van procederen' voor en door de practizijn geschreven is.²⁴ Dit document lijkt, omdat het specifiek Gelders is, een bruikbaar hulpmiddel om de stijl van procederen voor Hof te reconstrueren dan de algemene zestiende-eeuwse literatuur. Het is weliswaar ruim een eeuw jonger, maar vormt wél de neerslag van meer dan honderdvijftig jaar procederen voor het Hof. Deze procesorde dient echter gecontrasteerd te worden met andere bronnen.

Procesdossiers zijn de derde, en voor de zestiende eeuw belangrijkste, soort bron voor de kennis van de procedure bij het Hof. Deze dossiers bestaan idealiter – als ze redelijk compleet zijn – uit de door de procederende partijen ingediende bescheiden. Van lang niet elke zaak echter is een dossier bewaard gebleven en met name de zestiende-eeuwse bestanden blijken soms onvolle-

---

22 'Wijze van procederen voor 't Hoff van Gelderlant ende graeffschap Zutphen', GldA, Archief Hof van Gelre en Zutphen (Hof), Stukken betreffende de vernieuwing van de cancelarijordonnantie van 1651 en stukken betreffende de rechtspleging in Gelderland (Stukken betreffende de rechtspleging), inv.nr. 6985, f. 65r.-85v.

23 Maris, *Archief van het Hof I*, p. 192 en noot 242 (p. 198-199). Van de daar genoemde versies heb ik die uit de collectie Van Spaen niet geraadpleegd. De andere documenten zijn achttiende-eeuwse uitwerkingen van de in noot 22 hierboven genoemde 'Wijze van procederen'. Afwijkend exemplaar: '*Modus procedendi in Curiae ducatus Gelriae et comitatus Zutphaniae*', GldA, Arnhemse regentenfamilies (Van der Hoop, Eijgel, Huijgens en De Greve), inv.nr. 217. Uitgebreider onderzoek zal ongetwijfeld meer versies aan het licht brengen. Zo vond ik: '*Vetus modus procedendi in Curiae ducatus Gelriae et comitatus Zutphaniae*', Regionaal Archief Rivierenland (RAR), Oud archief Tiel (OAT), Instructies e.d. betreffende Hof, Rekenkamer enz., 1558-1698, inv.nr. 1148.

24 Cf. J. Monballyu, 'De Style ende maniere van procederen in de Camere van den Raede in Vlaenderen (1521) van Fransoys de Rycke († 1525) ten onrechte toegeschreven aan Lambrecht van den Bryaerde, president van de Grote Raad van Mechelen' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 49 (1981) p. 361-387, ald. p. 370, 386.

dig.²⁵ Naast procesdossiers zijn er nog enkele series uit de administratie van het Hof van belang, maar doordat men op de Kanselarij pas in de laatste decennia van de zestiende eeuw structureel begon aan serievorming is er veel ouder materiaal verloren gegaan.²⁶ De reeks sententieboeken, waarin de uitspraken van het Hof geregistreerd werden, vangt aan in 1561.²⁷ Daarnaast hebben we onder meer de beschikking over pleidooiboeken (1576-1582 en vanaf 1596), waarin de griffier de handelingen van de partijen en de pleidooien bijhield.²⁸ De oudste rol voor civiele zaken dateert van 1635.²⁹ Deze stand van zaken op bronnengebied maakt dat we niet over elke stap in de procedure even goed gedocumenteerd zijn. Uiteindelijk levert het creatief combineren van bronnen een aardig eerste beeld op dat door verder onderzoek zal moeten worden uitgebreid en verfijnd. Hieronder wordt de procedure namelijk aan de hand van slechts twee processen belicht. Om tot een evenwichtig beeld te komen zullen veel meer procesdossiers onderzocht moeten worden.

Nu richten we de aandacht op het centrale thema: de procesgang en stijl van procederen in eerste instantie *in civilibus* voor het Hof van Gelre. In de volgende paragraaf komt jurisdictie van het Hof kort aan bod. Tevens wordt de als bijlage afgedrukte ordonnantie wat meer toegelicht en wijd ik enkele woorden aan de manier waarop de wetgever en Kanselier en Raden de procesgang trachtten vorm te geven. Daarna komen in paragraaf 3 twee casus aan de orde: een procedure uit 1565-1566 en een uit de jaren 1585-1587. Het betreft hier twee possessoire zaken, gevoerd over het bezit van de St. Annavicarie (en in het tweede proces ook de St. Brigittavicarie), gelegen in de St. Maartenskerk te Tiel. Daar het canonieke, en dus van oorsprong katholieke, *ius patronatus* in het geding was, is gekozen voor een procedure van vóór de Reformatie en een van erna. We schetsen achtereenvolgens de achtergrond van de procedures, die tevens een mooi beeld geven van de begeving van vicarieën vóór en na de Reformatie, en het verloop ervan, waarna we de aan-

---

25 P. Nijhoff, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het voormalig Hof van Gelderland, opgemaakt uit zijn oud archief en andere onuitgegeven stukken' *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, eerste reeks* 10 (1856) p. 85-128, ald. p. 113.

26 Maris, *Archief van het Hof I*, p. 233. Cf. 'Memorien ende articulen betreffende 't rederesement van 't officie des griffiers ende substituit deses Hoves' 14-1-1600 (afschrift ca. 1700), GldA, Hof, 'Cantzler[ij] ordonn[antiën] en resolut[iën] van het Hof I', inv.nr. 6977, p. cxxx (art. 7).

27 Maris en Driessen, *Archief van het Hof II*, inv.nrs. 4878-4902.

28 Ibidem, inv.nrs. 6067-6168.

29 Ibidem, inv.nr. 6029.

dacht vestigen op het formele gedeelte: de procedure voor het Hof. Een slot-beschouwing besluit dan deze 'verkenning'.

2. *Het Hof van Gelre: competentie en rechtspraak in de zestiende eeuw*

Nadat Karel V in 1543 het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen had veroverd, beloofde hij zijn nieuwe onderdanen, in het met hen op 12 september van dat jaar gesloten Tractaat van Venlo, zich in het gewest te laten vertegenwoordigen door een stadhouder. Deze zou worden bijgestaan door een aantal bekwame raden die bekend waren met 'die costueme, usancien ende landhrechten van den landen van Gelre ende Zutphen'.³⁰ Ook zou de landsheer voorzien in een kanselarij waar zijn onderzaten recht konden halen. Karels toezegging om de onderdanen die zich wendden tot dit college niet 'mit enige uitlendische rechtfurderunghe te bezwaeren', was van groot belang voor de jurisdictie van het nieuw op te richten Hof. Men leidde er in de praktijk namelijk uit af dat het Hof niet onder het appèlressort van de Grote Raad van Mechelen zou vallen en aldus 'soverein' was.³¹ Berkvens merkt overigens terecht op dat deze vrijwaring van 'uitlendische rechtfurderunghe' zeer waarschijnlijk niet betekende dat men voor het Hof niet behoefde te procederen volgens het romano-canonieke procesrecht.³²

In de eerste jaren na het Tractaat kreeg de nieuwe bestuurlijke en rechterlijke organisatie geleidelijk vorm.³³ Arnhem werd de zetel van het gewestelijk bestuur. Naast de stadhouder werd al snel een kansliër aangesteld, mr. Joost Sasbout, die bij diens afwezigheid met de dagelijkse leiding belast was. Tevens stuurde 'Brussel' Gerard Renoy naar Gelre om een overzicht van de landsheerlijke inkomsten te maken en het beheer van de domeinen op zich te nemen.³⁴ In de loop van 1544 werden ook de eerste raadsheren aangesteld: twee 'uitheemse' rechtsgeleerde 'ordinaris' raden en daarna ook vier Geldersen, die geacht werden verstand te hebben van het lokale gewoonterecht, de 'customiere' raden. Het bleek in de beginjaren overigens niet gemakkelijk

---

30 Art. 4 Tractaat van Venlo. Gebruikte uitgave: F. Keverling Buisman (ed.), 'Het Tractaat van 12 september 1543. De tekst' in: idem et al. (ed.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel 1543-1993* Werken Gelre 43 (Hilversum 1993) p. 267-277, ald. p. 273.

31 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, p. 10-16, 43; Maris, *Archief van het Hof I*, p. 2-3.

32 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, p. 10. Hij corrigeert hier de lezing van Maris (*Archief van het Hof I*, p. 2).

33 Maris, *Archief van het Hof I*, p. 3-11.

34 W.J.H.M. van de Pas, 'Tussen centraal en lokaal gezag. De bestuurlijke organisatie van Gelre in transitie (1543-1581)' in: Keverling Buisman et al. (ed.), *Verdrag en Tractaat van Venlo*, p. 121-152, ald. p. 142.

rechtsgeleerden te vinden – zeker in Gelderland – die bij het Hof wilden komen werken.³⁵ In 1546 werd de eerste procureur-generaal, ‘momber’ (voogd) in goed Gelders, aangesteld die in de zestiende eeuw meestal ook raadsheer was. Als eerste personeel van de Kanselarij, die de Raad moest gaan assisteren bij zijn werkzaamheden, werden secretarissen en een griffier, Jean Baptiste Berty, benoemd. Met de aanstelling van ondersteunend personeel als klerken, boden en een deurwaarder was de inrichting van het gewestelijk bestuur wel zo ongeveer op orde. De instelling van de Gelderse rekenkamer (1559) sloot deze periode van belangrijke institutionele ontwikkelingen af.

De stadhouder, de kanselier en de raadsheren vormden samen de Raad, vanaf het einde van de zestiende eeuw vaak kortweg Hof genoemd.³⁶ Spoedig werd het college op rechterlijk gebied aan het werk gezet en met de komst van de kanselier, de eerste raden en de griffier kon er eerst vanaf het voorjaar van 1544 op een geregelde wijze recht gesproken worden.³⁷ Al snel werd duidelijk dat het Hof een sterk Bourgondisch-Habsburgs karakter had.³⁸ De kanselier, de eerste ordinarij raadsheren en zelfs de griffier waren ‘uitheems’ en hadden hun sporen verdiend bij instellingen elders in de Nederlanden. Het kan niet anders, of deze functionarissen van het eerste uur hebben hun stempel gedrukt op de verdere inrichting en de werkwijze van het Hof. Dit blijkt ook uit de Kanselarij-Ordonnantie (KO I) van 1547, de eerste instructie voor het Hof, die het werk was van de Geheime Raad in Brussel in nauwe samenspraak met Kanselier en Raden in Arnhem.³⁹

Vergeleken met de grote instructies voor bijvoorbeeld het Hof van Holland steekt de Gelderse Kanselarij-Ordonnantie en zijn opvolger – de Kanselarij-Ordonnantie van 1579 (KO II) – schrill af. De ‘Hollandse’ Instructie van 1531 telde 235 artikelen, terwijl de KO I uit 33⁴⁰ en de KO II uit 44⁴¹ artikelen be-

---

35 Maris, *Archief van het Hof*, p. 151; Moorman van Kappen, *De wording van het Hof*, p. 23, 30.

36 Over de terminologie: Moorman van Kappen, *De wording van het Hof*, p. 28 (noot 50), 31 (noot 60).

37 Maris, *Archief van het Hof I*, p. 7.

38 F. Keverling Buisman, ‘De Vrede en het Tractaat van Venlo – gevolgen voor bestuur van Gelre en Zutphen’ in: M. Evers et al. (ed.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (herz. ed.; Utrecht 2003) p. 65-75, ald. p. 70-71.

39 Maris, *Archief van het Hof I*, p. 142; Moorman van Kappen, *De wording van het Hof*, p. 35-36; P.P.J.L. van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën* Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut 15 (Nijmegen 1990) p. 49.

40 Gebruikte uitgave: Moorman van Kappen, *De wording van het Hof*, p. 43-49.

stonden. Kan men uit de Hollandse instructies de hoofdlijnen van de civiele rechtsgang afleiden,⁴² in de Gelderse ordonnanties staat vooral de jurisdictie van het Hof centraal; bestuurlijke taken en procesrecht komen nauwelijks aan bod.⁴³ Het Hof kreeg slechts een beperkte competentie in eerste instantie toebedeeld. Daarnaast werd het college ook geen algemene appelbevoegdheid of toezicht op de lokale rechtspraak toegestaan. Het Tractaat van Venlo, waarbij Karel V alle Gelderse privileges en vrijheden bevestigd had, stond uitgebreidere bevoegdheden in de weg.⁴⁴

Wat de jurisdictie *in civilibus* aangaat, waren Kanselier en Raden allereerst bevoegd in zaken die vrijwillig door partijen aan hen werden voorgelegd (art. 6) en mocht het Hof alle ingediende rekestes van particulieren en rechtspersonen in behandeling te nemen (art. 5, 26). Het Hof sprak tevens recht in eerste instantie in zaken van spolie (gewelddadige bezitsstoornis; art. 15) en in possessoire zaken aangaande de domeinen (art. 11) en kerkelijke beneficiën (art. 15). Voor de hieronder bestudeerde processen is met name dit laatste artikel van belang. Landsheerlijke ambtenaren – indien het hun ambt betrof – (art. 12), stadhouder, kanselier, raadsheren en de andere functionarissen van de Kanselarij, alsmede hun familie (art. 16), vielen ook in eerste instantie onder het Hof. Daarnaast werden zaken aangaande beledigingen, die voor de Raad werden geuit, door dit college berecht (art. 13).⁴⁵ Daarenboven werd duidelijk gesteld dat het Hof in elk geval competent was in alle zaken die ‘vanolts tot Onse voirfursten ende hueren Raiden kennisse gestaen hebbende’ (art. 23). Aan leen- en huwelijkszaken, alsmede enkele andere regelingen wordt hier nu voorbij gegaan.⁴⁶

---

41 Gebruikte uitgave (die is afgedrukt naast de Kanselarij-Ordonnantie van 1622/1651): Maris, *Archief van het Hof I*, p. 200-227.

42 M.-Ch. Le Bailly, *Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland. De hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland zowel in eerste instantie als in hoger beroep* Procesgidsen 7 (Hilversum 2008) p. 18-19.

43 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, p. 44.

44 Moorman van Kappen, *De wording van het Hof* p. 32, 35-36.

45 Berkvens (*Plakkatenlijst Overkwartier I*, p. 46) meent dat het hier gaat om beledigingen aan het adres van Kanselier en Raden geuit, maar ‘voor’ lijkt meer op zijn plaats. ‘Item soe wye yemant beclaegen ende aenspreken will ter cause van eenighe woirden oft schriften, voir de voirscr. Cancelrye gevallen, en sal sulcx nergens dan an de voirscr. Cancelrye versuecken moegen.’ Cf. Maris, *Archief van het Hof I*, p. 138.

46 Zie voor een uitgebreidere bespreking van de inhoud van KO I: Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, p. 44-47; Maris, *Archief van het Hof I*, p. 136-141; Moorman van Kappen, *De wording van het Hof*, p. 31-39; Overdijk, *De gewoonte*, →

Ten slotte maakte de landsheer nog duidelijk dat in alle zaken die in de voorgaande artikelen niet genoemd werden, lokale rechten zouden prevaleeren boven de 'gemeyne gescreven rechten', het middeleeuwse Romeinse en canonieke recht (art. 32).⁴⁷ Dit betekende overigens niet dat het *ius commune* een bescheiden rol vervulde in de rechtspraak van het Hof. De ordinaris raden waren als juristen goed bekend met het romano-canonieke (proces)recht en konden het gemakkelijk inzetten waar de inheemse rechten lacunes vertoonden. De landrechten waren in deze tijd namelijk nog niet op schrift gesteld.⁴⁸ In de volgende decennia werd het aantal gegradueerde juristen in het Hof ook geleidelijk uitgebreid, terwijl het getal der customieren op vier bleef. Maakten er in 1547 vier legisten – kanselier, ordinaris raden en momber – deel uit van de raad, in de volgende decennia steeg hun aantal langzaam naar een stuk of zeven.⁴⁹

De Kanselarij-Ordonnantie werd door de Geldersen niet goed ontvangen. De Staten van Gelre, die bijeen plachten te komen op de 'Landdag', waren niet gekend tijdens de totstandkoming van dit document en achtten het in strijd met het Tractaat van Venlo. In de politieke strijd die tussen Landdag en Hof ontbrandde, en voort zou duren tot na het begin van de Opstand, was de Kanselarij-Ordonnantie een grote twistappel.⁵⁰ De Staten waren niet alleen gekant tegen het document zelf, ook de extensieve interpretatie ervan door

---

p. 19-20, 22-27. Wat leenzaken betreft zij verwezen naar de bijdrage van Venner elders in deze bundel

47 Moorman van Kappen, *De wording van het Hof*, p. 38. Cf. P.L. Nève, 'Enige opmerkingen over het voorkomen en de betekenis van de termen "keizer(lijk) recht", "gemeen recht" en "geschreven recht" in de Noordnederlandse bronnen, 1500-1600' in: J.F. Gerkens et al. (ed.), *Mélanges Fritz Sturm. Offerts par ses collègues et ses amis à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire I* (Luik 1999) p. 813-831, ald. p. 826.

48 F. Keverling Buisman, 'Welke actoren bepaalden de inhoud van de Gelderse landrechten tijdens het Ancien Regime?' in: E.J.M.F.C. Broers, B.C.M. Jacobs (ed.), *Interactie tussen wetgever en rechter vóór de Trias Politica. Handelingen van het congres gehouden te Tilburg op 12 en 13 december 2002* Uitgaven van het Schoordijk Instituut: Centrum voor wetgevingsvraagstukken (Den Haag 2003) p. 191-215, ald. p. 198. Deze bijdrage gaat uitgebreid in op de codificatie van de Gelderse landrechten; zie in dit kader ook de bijdrage van Roes elders in deze bundel.

49 Maris, *Archief van het Hof I*, m.n. p. 11-12.

50 Hierover uitgebreid: ibidem, p. 147-160, 175-177; M.J.M. Hageman, *Het kwade exempel van Gelre: de stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568* Werken Gelre 58 (s.l. [Nijmegen] 2005) p. 98-113, 157-181, 241-259; A. Zijp, *De strijd tussen de staten van Gelderland en het Hof 1543-1566* Werken Gelre 10 (Arnhem 1913) p. 85-201.

het Hof achtten ze bedreigend voor de inheemse en customiere rechten.⁵¹ De geleidelijke uitbreiding van het aantal ordinaris raden sloegen ze dan ook met argusogen gade. Tweemaal (in 1557 en 1559) voelde de landsheer zich gedwongen de Kanselarij-Ordonnantie nader toe te lichten en artikelen te wijzigen, dan wel te bevestigen. Een belangrijke verandering betrof art. 5, aangaande het in behandeling nemen van zaken door het Hof. In 1557 verklaarde Filips II dat het Hof een zaak waarin het niet krachtens zijn instructie in eerste instantie competent was slechts bij instemming van beide partijen aan zich mocht trekken.⁵² Een ander verzoek van de Landdag, de berechting van de meeste in de Kanselarij-Ordonnantie begrepen possessoire zaken – waaronder ook bezitskwesties inzake beneficiën – door subalterne gerichten, werd door de landsheer niet ingewilligd. Veel meer regelgeving betreffende de competentie en civiele procedure van het Hof vaardigde de wetgever niet uit.

De Opstand bracht grote veranderingen in Gelderland, ook voor het Hof. In 1578 werd Johan van Nassau, de broer van Willem van Oranje, aangesteld (formeel in naam van de koning) als stadhouder van Gelre. In september van dat jaar zuiverde hij met instemming van de Staten het Hof van koningsgezinde elementen en beëdigde januari 1579 een vernieuwde Raad op een nieuwe Kanselarij-Ordonnantie (KO II).⁵³ Dit was een concept dat de Staten al hadden opgesteld in 1565, maar dat toen door de regering terzijde was gelegd. De nieuwe Kanselarij-Ordonnantie week op aardig wat punten af van haar voorganger. De volgende artikelen zijn van belang voor de procedure en competentie in eerste aanleg van het Hof. Als Kanselier en Raden een rekest ontvingen, mochten ze de partijen alleen nog maar ontbieden in zaken 'staende tott cognitie van der Cantzelrien' (art. 7-9). Dit was een bevestiging van bovenstaande 'verklaring' (1557) van Filips II. Artikel 38 bevestigde nog eens dat het Hof alleen zaken aan zich mocht trekken die in de Kanselarij-Ordonnantie genoemd waren, hoewel het Hof nu wel officieel competent werd verklaard inzake rechtsweigering door subalterne gerichten (art. 41). Van de jurisdictie in possessoire en spolie zaken werd het een en ander afgesnoept, maar bezitszaken omtrent beneficiën bleven bij het Hof (art. 22). Tevens bleef de subsidiaire werking van de 'gemein beschreven rechten' behouden (art. 43), maar het Hof werd wel verzocht zich te onthouden van 'ongewoentlicke terminos', oftewel niet-Gelders juristenjargon (art. 44).

---

51 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, p. 48.

52 Ibidem, p. 48-49; Maris, *Archief van het Hof I*, p. 152, 154-155.

53 Maris, *Archief van het Hof I*, p. 25-30. De nieuwe aangestelde raadsheren zwoeren toen overigens een eed aan de Landdag, niet aan de koning, terwijl de officiële 'Verlating' van Filips II pas in 1581 plaats had.

Na de 'Verlating' van Filips II (1581) kwam de Landdag als rechtsopvolger van de landsheer de wetgevende macht toe en namen de Staten met enige regelmaat besluiten die het Hof aangingen.⁵⁴ Toch opereerde het Hof op het gebied van de procedure relatief autonoom.⁵⁵ Op basis van posten in de memorie- en resolutieboeken is het aantal keren dat de Landdag vóór 1700 ingreep in de procesgang voor het Hof niet groot te noemen. Als de Staten wel besloten zich te bemoeien met zaken die samenhangen met de *stilus Curiae*, kon dit leiden tot competentieconflicten. Een illustratief voorbeeld hiervan is de totstandkoming van het 'Reglement tot verkorting van de mondelinge pleidooien' (1736).⁵⁶ Toen de Landdag in 1698 een door Kanselier en Raden opgesteld concept-reglement – terwijl dit nota bene door landdagsgedeputeerden was gefiatteerd – binnen twee weken buiten werking stelde, schreef het Hof klare taal:

'(...) Dat wij niet anders weten of het Hof Provinciael, gelijk andere hoven van justitie, is van allen tijden bevoegt ende gequalificeert geweest, als bij de successive memorie ende resolutie boecken is ervintelijck, om haere besoignes ende de maniere van procederen, met den aenkleven van dien, te reguleren, de ingeslovene ende aengroeyende abuysen te remedieren ende onbehoorlijke onordentlijkheden te preacaveren ofte af te snijden'.⁵⁷

Niet alleen de wetgever drukte af en toe zijn stempel op de procesgang voor het Hof. Kanselier en Raden namen met grotere regelmaat maatregelen om de manier van procederen vorm te geven en te verbeteren. Zij hadden een grote stem wat betreft de inrichting van de 'interne dienst',⁵⁸ wat ook blijkt uit de memorie- en resolutieboeken.

Vanaf het begin was het duidelijk dat de gehanteerde procedure romano-canoniek van aard zou zijn. Dit blijkt bijvoorbeeld indirect uit art. 3 KO I, waarin de besluitvorming in de Raad werd vastgelegd, maar veel meer informatie biedt de instructie niet. De professionele juristen die in het Hof

---

54 Zoals bv. blijkt uit: 'Kort summier van de lantlijcke resolutien raakende 't Hoff Provinciaal' 1576-1690, RAR, OAT, Instructies e.d. betreffende Hof, Rekenkamer enz., 1558-1698, inv.nr. 1148.

55 Voor het Hof van Holland gold dit bijvoorbeeld ook: C.H. van Rhee, 'Bevoegdheden van de hogere hoven van justitie op het terrein van de regelgeving vóór de codificatie' in: Broers, Jacobs (ed.), *Interactie tussen wetgever en rechter*, p. 131-155, ald. p. 136.

56 H. Cannegieter (ed.), *Groot Gelders placet-boeck (...) III* (Arnhem 1740: uitgever / drukker: Hendrik van Goor) kol. 542-558.

57 Hof aan Landdag 13-7-1698 (kopie), GldA, Hof, memorie- en resolutieboek (MR) XII, inv.nr. 29, p. 612-613.

58 Maris, *Archief van het Hof I*, p. 191.

werden aangesteld waren vanuit hun achtergrond goed bekend met het romano-canonieke procesrecht. Dit verklaart ook (deels) de beknoptheid van de Kanselarij-Ordonnantie: aan professionals hoefde de 'standaardprocedure' natuurlijk niet te worden uitgelegd.⁵⁹ De kanselier en de raadsheren van het eerste uur hebben hun stempel gedrukt op de *stilus Curiae*. In welke vorm is vooralsnog onduidelijk. Hun ervaringen elders kunnen een voorbeeld zijn geweest voor de ontluikende stijl van het Hof. Zo was de eerste kanselier, mr. Joost Sasbout, raadsheer geweest in de hoven van Holland en Friesland.⁶⁰ Zijn collega in de Raad, mr. Adriaan Nicolaï, die hem in 1547 opvolgde als kanselier, had als rekestmeester gewerkt bij de Grote Raad, waar ook griffier Berty actief was geweest.⁶¹ Daarnaast is wel eens gesteld dat de Instructie voor het Hof van Holland van 1531 als model zou hebben gediend voor de inrichting van hoven elders in de Noordelijke Nederlanden.⁶² Tot nog toe zijn er echter nog geen directe bewijzen voor invloed van elders op de procedure van het Hof van Gelre naar voren gebracht.

Evenals bij andere provinciale raden in de Nederlanden liep de procedure voor het Gelderse Hof niet altijd vlekkeloos. Klachten over de lange duur en de hoge kosten van de procesgang waren onlosmakelijk verbonden met de romano-canonieke procedure.⁶³ Zowel de wetgever als de gerechtshoven zelf namen dan ook regelmatig maatregelen de procesgang te verbeteren; maatregelen die vaak op hetzelfde neerkwamen: scherpe richtlijnen voor advocaten en procureurs, het inperken van termijnen en het uitdelen van boetes bij overtreding.⁶⁴

---

59 Cf. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen*, p. 54, noot 278.

60 S. ter Braake, *Met recht en rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)* (Hilversum 2007) p. 405; J. van Kuyk, 'Sasbout (Joost)' in: P.C. Molhuysen, P.J. Blok (ed.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* II (Leiden 1912) kol. 1265-1266; Maris, *Archief van het Hof I*, p. 4, p. 276, p. 332.

61 J. Houssiau, *Les secrétaires de Conseil Privé sous Charles Quint et Philippe II (c. 1531 - c. 1567)* (Brussel 1998) p. 280-285; Van Kuyk, 'Nicolai (Adriaan)' in: *NNBW* III (Leiden 1914) kol. 914; Maris, *Archief van het Hof I*, p. 7, p. 277, p. 281-282.

62 Fruin-Colebrander, *Geschiedenis der Staatsinstellingen*, p. 126.

63 C.H. van Rhee, 'Measures to speed up civil litigation in the sixteenth century Low Countries' in: idem (ed.), *The law's delay. Essays on undue delay in civil litigation* Ius commune reeks 47 (Antwerpen etc. 2004) p. 247-256, ald. p. 247.

64 Cf. J.W. Bosch, 'Aanteekeningen betreffende de rolprocedure bij het Hof van Holland en den Hoogen Raad' *TvR* 6 (1925) p. 439-484, ald. m.n. p. 453-469.

Ordonnantie by den Loue van boedentant tot forderinghe van
 Justitie ende ommit ende onsen de ylijchste ^{maest} ~~maest~~ ^{maest}
 Soe tot groote verstantinghe der Justitie In saken valde voor de
 rancerie der fustendoms ende vnde gueschapp sijn sijn veel onge-
 regelt heden gelyckert vordden aenjaende dat soe van boemmer maeste
 tot vmitinghe der saken ofte proccessen voor de sene rancerie haren
 de sal proccessen gese volcomen proccessen by plicen benonden vordden
 gelyckert to sijn dat onse In dinc vanden sijn sijn soe van boemmer
 ylijch geboeghen vordden te sijnen by eijst antwoorde rancerie
 dinc sijn ontalliche ende onvoordelike ropen vallen by
 linc rancerie van rancerie missien daerop te sijnen boeden
 rancerie vanden aen plicen hiet ende daer vordden van sijn vordden
 te sijnen ende dat alle en in een termijn voldach toe hebben, te vordden
 andert mit veel linc rancerie maeste rancerie Dat van rancerie onse
 mit sijn vordden volcomen volcomen linc by plicen gelyckert vordden om
 de vordden saken te bedwelen groote ongelucke hiet benonden vordden
 In sijnen der proccessen ende de saken der sene proccesse plicen
 te sijnen daer toe die beiden plicen ongelucke vordden dinc
 tot groot artheid van plicen ende vordden van haken saken dat
 vordden linc vanden dinc vordden vander rancerie der vordden rancerie
 dinc vordden gelyckert te vordden omme te vordden vordden nae sijn
 sijn sal hebben te rancerie

Soe aen dat vordden hiet sijn hiet te vordden vordden vordden
 es tot vordden der plicen ende vordden plicen der sene geordon
 maest hiet ende ordonant mit desen vordden vordden vordden
 iden te vordden de vordden hiet vordden vordden alle by plicen
 tot dat andert daer sijn sal sijn geordonant ende dat de sene
 plicen in een vordden gelyckert sijn vordden sijn gelyckert der rancerie
 gelyckert sijn vordden op dat een vordden sijn daer nae te bat sal
 vordden te rancerie

Esst dat soe vordden voor de rancerie vordden enige saken by maniere van
 proccessen sal vordden linc gehonden sal sijn soe vordden sijn sijn
 dage dinc dinc met en vordden te sijnen vordden vordden met
 volcomen proccessen sijn maer landt stad ofte andert bescreven vordden
 te, behooren sal

Ende sijnen sijn sijn vordden in de saken met en vordden geapp
 maer ylijch geboeghen vordden te sijnen by eijst antwoorde
 sal vordden vordden omme te sijnen vordden ontalliche ropen van rancerie
 te sijnen ende die ouer te sijnen an plicen sijn gehonden vordden
 te sijnen gelyckert sijn vordden vordden als vordden op vordden die de vordden
 van te vordden soe van eijst antwoorde vordden als te sijnen by vordden
 memorien ende additien ofte andert sijn nae gelyckert der saken

Eerste folio van de 'Ordonnantie tot forderinghe van justicie' (minuut).
GldA, Huis Rosendael, inv.nr. 116.

De in de inleiding genoemde ordonnantie 'tot forderinge van justicie' (OFJ), die het Hof van Gelre in 1572 uitvaardigde, is ook zulk een poging, waarin alleen een boetestelsel ontbreekt. De considerans van het stuk rept van te langdurige processen die ook nog eens hoge proceskosten met zich brengen. Vooral het procederen zonder een gevolmachtigde of het inschakelen van een zaakwaarnemer die niet in het bezit was van een 'volcomen procuratien' was hier debet aan, zeker als de partijen niet in Arnhem woonden. Het Hof moest de partijen dan bij elke stap in het proces per bode op de hoogte stellen. De zestien artikelen die het Hof aan de verbetering van de procesgang wijdde, werden niet alleen officieel afgekondigd, maar zouden ook op een bord geschreven worden om in de hal van de Kanselarij te hangen. Het tweede deel van de ordonnantie was bestemd voor de deurwaarder: 'omme te weeten waer nae hij sich sal hebben te riguleren.' Het feit dat deze ordonnantie op het gebied van de procedure tot nog toe de enige bekende uit de Habsburgse tijd is, maakt het tot een belangrijke bron. Daarnaast vormt het met in totaal 24 artikelen waarschijnlijk het grootste pakket maatregelen aangaande de procedure totdat in 1736 (!) het eerder genoemde 'Reglement tot verkorting van de mondelinge pleidoien' werd uitgevaardigd.

De inhoud van de OFJ verraadt echter ook invloeden van elders. Toen de ordonnantie werd uitgevaardigd was mr. Arould Sasbout inmiddels kanselier (1569-1575). Hij was de zoon van Joost en had, net als zijn vader als raad deel uitgemaakt van het Hof van Holland.⁶⁵ Betekende de aanstelling van een 'Hollandse' kanselier ook een Hollandse invloed op het Gelderse Hof? De OFJ maakt dit zeer aannemelijk, want wat wil het geval: vijf van de in totaal 24 artikelen komen min of meer letterlijk overeen met bepalingen uit de instructie voor het Hof van Holland van 1531. Daarnaast lijken zinsneden uit andere artikelen en de eerste vijf artikelen voor de deurwaarder sterk op stukken uit de Hollandse instructie. De lezer kan ze vergelijken in de voetnoten van de bijlage. De Instructie voor het Hof van Holland was dus een inspiratiebron bij de totstandkoming van de OFJ. Het is dan ook niet toevallig dat het enige bekende exemplaar is aangetroffen tussen papieren van de Hollandse Sasbout jr. Hiermee is een sterke aanwijzing voor invloed van de procedure van het Hof van Holland op het Gelderse Hof ontdekt. Verder onderzoek in deze richting is wenselijk.

---

65 Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, p. 404-405; Van Kuyk, 'Sasbout (Arnold)' in: *NNBW II* (Amsterdam 1912) kol. 1264-1265; Maris, *Archief van het Hof I*, p. 15-17, noot 22a, p. 277

3. De procedure: twee casus⁶⁶

Aan de hand van twee procedures die voor het Hof van Gelre gevoerd werden, verkennen we de procesgang en de *stilus Curiae*. Tweemaal, in 1565-1566 en 1585-1587, was het bezit van dezelfde vicarie in de St. Maartenskerk van Tiel in het geding. Beide processen zijn dan ook met elkaar verbonden. In de tweede procedure wordt ingegaan op de eerste en het procesdossier bevat belangrijke retroacta. Het eerste dossier is incompleet: de processtukken van de verweerder ontbreken, omdat hij ze ruim vijftien jaar later gelicht heeft.⁶⁷ Tevens is er geen uitspraak van het Hof bekend. Het tweede proces bevat nogal wat – door de griffier van het Hof gecollationeerde – afschriften daterend van 1613. De erfgenamen van de strijdende partijen hebben destijds de originele stukken namelijk gelicht, maar het Hof bewaarde procesdossiers toen blijkbaar graag compleet. Deze preliminaire bedenkingen doen echter niet af aan de waarde die deze dossiers hebben voor de reconstructie van de procesgang *in civilibus* in eerste instantie voor het Hof van Gelre. De procesdossiers bevatten tevens een schat aan materiaal aangaande het uitoefenen van het *ius patronatus* over de beide vicarieën. Eerst bespreek ik de achtergrond en de inhoud van de procedures, daarna de formele kant van de procesgang.

3.1 Achtergrond

Rijcklant Holl, de weduwe van een Tielse burgemeester, stichtte twee vicarieën in de St. Maartenskerk in Tiel. Dit waren vrome stichtingen, waarbij de fundatrice altaren liet wijden aan bepaalde heiligen, in dit geval aan St. Anna

---

66 Over beide vicarieën én de twee processen: W. Wijnaendts van Resandt, *De vicarieën in Gelderland met vermelding veelal van tijdstip der stichting, namen der stichters, goederen en inkomsten der vicarieën, de collators of patroons, de vicarissen en de erover gevoerde processen tot 1648* (Amsterdam 1943) p. 97-99. Procesdossiers: Van Tuijl c. Gijsbertsz. 1565-1566, GldA, Hof, Civiele procesdossiers, hoofdreeks 1566 (1) (CPH 1566 (1)), inv.nr. 4965, procesnr. 6; H. Wijnants van Resant c. J. en W. Wijnants van Resant 1585-1587, GldA, Hof, Civiele procesdossiers, tweede reeks 1573-1587 (CPT 1573-1587), inv.nr. 5979, procesnr. 28.

Aanvullende gegevens zijn geput uit: J.P. de Man (ed.), 'Regeringslijsten der stad Tiel' *Jaarboek van het Centrum voor Genealogie* 1 (1947) p. 17-43, met vervolgen in de *Jaarboeken* 2-6 (1949-1952) resp. p. 151-187, 73-92, 66-85, 33-80, 65-110; W. Wijnaendts van Resandt, *Geschiedenis en genealogie van het geslacht Wijnants – Wijnants van Resandt – Wijnaendts. Van 1355 tot heden. (te Tiel, 's-Hertogenbosch, enz.)* (Bergen op Zoom 1906-1908) m.n. p. 105-151.

67 Rekest 2-12-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

(1503)⁶⁸ en St. Brigitta (1510).⁶⁹ Voor elk altaar mocht ze een priester nomineren om missen te lezen en te bidden voor haar zieleheil en dat van haar naasten. Het inkomen van deze ‘vicaris’ werd gegarandeerd door zijn beneficium (*beneficium*), een vermogen dat verbonden was aan zijn ambt (*officium*). De vicarieën vielen onder het *ius patronatus*, dat omschreven kan worden als het rechtsinstituut binnen het canonieke recht dat de privilegiën en plichten van de patroon, in dit geval de stichtster van de vicarie, reguleerde.⁷⁰ Enigszins verwarrend wordt de term *ius patronatus* in de bronnen veelal vereenzelvigd met de rechten, en dan met name met het presentatierecht, dat de fundatrice verwierf door het doen van de vrome stichting.⁷¹ Dit recht om een kandidaat te presenteren aan de kerkelijke overheid, doorgaans de bisschop of aartsdiaken, was dan ook het belangrijkste recht dat het *ius patronatus* met zich bracht.⁷²

Iemand die een vicarie wilde stichten, moest voldoen aan een aantal voorwaarden⁷³ en Rijcklant had bij de stichting van beide vicarieën de voorschriften goed gevolgd, zoals blijkt uit de fundatie- en confirmatiebrieven.⁷⁴ We nemen de St. Annavicarie als voorbeeld. Rijcklant schonk (‘gegeven ende bewijst’) stukken land en enkele jaarrenten ten behoeve van de oprichting

---

68 Voluit: gesticht ter ere van God, Onze Lieve Vrouwe, St. Jozef, St. Anna, St. Peter, St. Johannes de Evangelist, St. Hieronymus, St. Agnes, St. Elizabeth, St. Brigitta en alle heiligen.

69 Voluit: gesticht ter ere van God, Onze Lieve Vrouwe, de heilige Drie Koningen, St. Laurens en St. Brigitta.

70 P. Landau, ‘Patronat’ in: C. Thornton (ed.), *Theologische Realenzyklopädie* XXVI (Berlijn en New York) p. 106-114, ald. p. 106-108.

71 Bijvoorbeeld: Deductie 30-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28, art. 3: ‘het *ius presentandi seu patronatus*’. Deze deductie is deels uitgegeven: Wijnaendts van Resandt, *Geschiedenis en genealogie*, p. 256-258.

72 Landau, ‘Patronat’, p. 108.

73 Zie hiervoor: J. Sieglerschmidt, *Territorialstaat und Kirchenregiment. Studien zur Rechtsdogmatik des Kirchenpatronatsrechts im 15. und 16. Jahrhundert* Forschungen zur Kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 15 (Keulen en Wenen 1987) p. 55-79.

74 Fundatie- en confirmatiebrieven St. Annavicarie 3-2-1503 (kopie 1613), GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28; Fundatiebrief St. Brigittavicarie 13-6-1510 (kopie 1613), ibidem. Van Veen heeft beide documenten (gebrekkig) uitgegeven. Hij baseerde zich op afwijkende afschriften uit de jaren 1570: ‘Handboekje van den Tielschen pastoor Petrus van Teeffelen’ *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 42 (1916) p. 74-278, ald. p. 134-149. Deze uitgave bevat in tegenstelling tot het procesdossier ook de confirmatiebrief van de St. Brigittavicarie. De citaten in deze paragraaf zijn afkomstig uit de kopie van de fundatiebrief van de St. Annavicarie uit bovengenoemd procesdossier.

van de vicarie. Dit vermogenscomplex werd in 'de dode hand' van de kerk gebracht⁷⁵ en garandeerde het inkomen van de vicaris die de diensten moest gaan verrichten, zijn beneficie. Tevens werd er een altaar ingericht ('eens nieuwes altaers gesticht, gefundeert, ind gemaect'). Belangrijk was dat Rijcklant daarnaast vastlegde dat 'de rechte collatie und gifte van desen altaer voors. aen mij blijven sall' en na haar dood zou toekomen aan haar rechte erfgenamen. Als na haar overlijden haar erven viermaal een vicaris hadden gepresenteerd, zou het patronaatsrecht toevallen aan de landscommandeur van de Duitse Orde, balije Utrecht. Deze clause werd niet zomaar opgenomen: de St. Maartenskerk, waar Rijcklant de vicarie wilde stichten, behoorde toe aan deze ridderorde, die op godsdienstig gebied de dienst uitmaakte in Tiel.⁷⁶ De instemming van de landscommandeur, die de fundatiebrieven mede bezegelde, hield de vereiste goedkeuring van de 'moederkerk' in. Uit de confirmatiebrieven blijkt ten slotte dat ook de bisschop van Utrecht zijn fiat aan de stichtingen gaf en meteen de presentatie van de eerste vicaris goedkeurde.⁷⁷

Wanneer de vicaris overleed of afstand deed van zijn ambt en beneficie mocht Rijcklant, of haar erfgenaam, een nieuwe kandidaat presenteren. Het canonieke recht schreef hiertoe onder meer de volgende stappen voor: de patroon koos een geschikte persoon en stelde hem in het bezit van zijn beneficie (*collatio in temporalibus*). Daarnaast werd hij gepresenteerd aan de bevoegde kerkelijke overheid die hem op geschiktheid onderzocht. Na goedkeuring volgde een plechtige aankondiging (*proclamatio*) in de parochiekerk. Indien er geen bezwaren rezen tegen de presentatie, kon hij in zijn ambt worden geïnstalleerd (*institutio* en *admissie*) door de bevoegde kerkelijke autoriteit.⁷⁸

Over de eerste bevestigingen van beide vicarieën is weinig meer bekend dan de namen van de vicarissen.⁷⁹ Na de dood van Rijcklant (1534), die stierf zonder

---

75 Zie hiervoor o.m. de bijdrage van Kuys elders in deze bundel.

76 G.A. Meijer, 'Kerkelijk Tiel vóór de Hervorming' *AAU* 29 (1903) p. 297-350, ald. p. 306, 323. De landscommandeur bezat tevens het patronaatsrecht van de meeste vicarieën in de St. Maartenskerk (*ibidem*, p. 334-335). Cf. E.J.Th.A.M.A. Smit en H.J. Kers, *De geschiedenis van Tiel* (Tiel 2001) p. 29.

77 Cf. D.G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht. Historisch-juridische verhandeling, voornamelijk uit Utrechtsche gegevens samengesteld I, De canonieke en gereformeerde bedeeeling* (diss.; Utrecht 1905) p. 94; J.A.E. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004) p. 146.

78 Zie bijvoorbeeld: H.E. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte I, Die katholische Kirche* (3e druk; Weimar 1955) p. 360; Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen*, m.n. p. 95-97; Kuys, *Kerkelijke organisatie*, p. 52.

79 Van Veen (ed.), 'Handboekje', p. 143, 149.

levende kinderen achter te laten, ontstonden er problemen. Haar rechte erfgenamen – en dus rechtsopvolgers – begaven de St. Annavicarie aanvaardbaar zonder problemen op heer Johan die Haes (Willemsz.).⁸⁰ Na diens 'dootlichen affganck' echter ontbrandde de strijd om het bezit van deze vicarie. De erfgenamen presenteerden op 7 mei 1564 hun kandidaat, heer Jacob van Tuijl, pastoor te Deil,⁸¹ per brief aan de aartsdiaken van Tiel, de proost van het St. Walburgkapittel te Arnhem.⁸² Uit kracht hiervan verleenden de patronen heer Jacob toegang tot het beneficium en begon hij zijn werkzaamheden; of beter: hij huurde een vervanger in om tegen betaling zijn taken te verrichten.⁸³ Ene Willem Wijnants beweerde echter dat hij de ware patroon van de St. Annavicarie was en kwam elf dagen later met een andere kandidaatvicaris op de proppen, heer Dirck Gijsbertsz. (Bruijsteens).⁸⁴ Willem baseerde zijn titel op twee brieven van 'donatie, ghifften und transporten', waaruit bleek dat Rijcklant het *ius patronatus* in 1521 officieel had overgedragen op haar neef Wijnant Jansz., Willems vader. Deze brieven waren later bekrachtigd door de bisschop van Utrecht.⁸⁵ Niet lang daarna spande heer Dirck, bijgestaan door Willem, een zaak ten petitoire aan voor de kerkelijke rechter, competent in zulk een geschil tussen twee priesters, om tot de vicarie te worden toegelaten.⁸⁶

Het proces werd gevoerd voor de lokale officiaal van de aartsdiaken, de Tielse pastoor Peter van Teeffelen, die aldus diens gedelegeerde rechtsmacht uit-

---

80 Getuigenissen Rolof Sterck en Cornelia Willem die Haes 27-2-1565, GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6.

81 J.S. van Veen (ed.), 'Rooms-kathol. geestelijken in Gelderland' AAU 40 (1914) p. 311-322, ald. p. 312.

82 Presentatiebrief 7-5-1564 (kopie), GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6. R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht en Antwerpen 1954) p.14. In 1565 was Coenraedt van Gaveren, kanunnik te Luik, de proost. Losse minuut van schepenoorkonde 9-1-1565, RAR, Gerechten van Tiel en Zandwijk, Schepensignaat van Tiel 1563-1569, inv.nr. 300, behorende bij f. 52r.

83 Dit was Evert Schul. Getuigenissen Van Tuijl 28-4-1565 en pastoor Van Teeffelen 26-5-1565, GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6.

84 Replik 4-3-1566, GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6.

85 Kopieën (1613) van beide overdrachtsaktes en de bevestiging ervan door de bisschop zijn te vinden in: GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

86 Gijsbertsz. aan Hof 18-4-1565, GldA, Hof, Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen (Brieven Kw Nijmegen) 1565-1566, inv.nr. 819, briefnr. 5149a: '(...) heer Jacob van Tuijll becantz een vol jaer met mij wesende reciproce totten vicarien van Sint Annen *in discordia* gepresenteert (...) *et* successive geprocedeert (...) is geweest'.

oefende.⁸⁷ Over het proces, dat ongeveer een jaar duurde, is niet veel meer bekend dat het vonnis van de officiaal: hij stelde, nadat een poging tot schikking was mislukt, op 13 maart 1565 heer Dirck in het gelijk.⁸⁸ Nog dezelfde dag werd deze (weer) gepresenteerd voor officiaal Van Teeffelen die hem goedkeurde en een institutiebrief verleende.⁸⁹ De dag erop verzocht men – op vertoon van de institutiebrief – dezelfde Van Teeffelen, nu in zijn hoedanigheid als pastoor, heer Dirck in de *‘in corporalem, realem et actualem possessionem’* van de vicarie te stellen, hetgeen na het afnemen van de eed en de nodige plechtigheden geschiedde. Overigens ging de wederpartij in beroep tegen deze uitspraak, waarschijnlijk bij de aartsdiaken,⁹⁰ maar hiernaar is verder geen onderzoek gedaan.

Heer Jacob had echter in januari zijn wederpartij gedaagd voor het Hof. Het ging hier om een possessoire actie (bezitszaak), waarbij hij heer Dirck en Willem Wijnants beschuldigde hem in het bezit van zijn vicarie te hebben verstoord.⁹¹ Zij hadden namelijk koren en pacht geïnd bij pachters van het land behorende tot het vicariegoed. Dit diende namens de bezitter van de vicarie te gebeuren; het was immers zijn inkomen. Heer Jacob van Tuijl verzocht het Hof dan ook hem hangende het proces in het genot van de vicariegoederen te stellen en om hem uiteindelijk bij sententie definitief te handhaven in zijn bezit. Daarnaast moest er natuurlijk een einde komen aan de verstoringen door heer Dirck en Willem Wijnants.⁹² Van het proces dat schriftelijk gevoerd

---

87 Repliek 4-3-1566, GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6; Meijer, *‘Kerkelijk Tiel’*, p. 327. Over Van Teeffelen: H. van Heiningen, *Devotie en macht in Tiel. Schetsen uit de historie van caritas en kloosters* (Tiel 2009) hoofdstuk 16. In de het eerstvolgende nummer van de *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (2010) verschijnt een bespreking van dit boek van mijn hand.

88 Sententie officiaal 13-4-1565 (kopie 1613), GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

89 Institutiebrief 14-4-1565 (kopie 1613), Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

90 Kuys, *Kerkelijke organisatie*, p.155-156.

91 Hij was *‘in zijne possessie vel quasi geturbeert’*. Eis 1-3-1565, GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6.

92 Uit de stukken blijkt overigens herhaaldelijk dat Willem Wijnants zich weinig gelegen liet liggen aan waarschuwingen van het Hof in deze richting. Toen de zaakwaarnemer van heer Jacob hem bijvoorbeeld een schriftelijk bevel van Kanselier en Raden toonde sprak Willem dat hij *‘sijn affeterst mit oerloff aen de brieven wissen’* kon. Tevens maakte hij duidelijk niet van zins te zijn naar het Hof te luisteren en dat hij gewoon zou doorgaan met het innemen van pacht en koren: *‘will hij [heer Jacob] claghen, soe laet hem tot Arnhem claeghen waer hij will, dan laet hij mij aensprecken voer den officiaell, mijne behoer-*

werd zijn slechts de eis en de repliek overgeleverd. De zaak duurde zo'n anderhalf jaar – de laatste informatie dateert van oktober 1566⁹³ – en er is geen sententie bekend. Waarschijnlijk is het proces afgebroken of geschikt, maar er zijn geen bronnen overgeleverd om dit te bevestigen.⁹⁴ Het is wel duidelijk dat heer Dirck naderhand vicaris op het St. Anna-altaar gebleven is.⁹⁵

Willem Wijnants zal dan ook in het patronaatsrecht zijn bevestigd. Hij blijkt inderdaad het *ius patronatus* van de vicarieën van St. Anna en St. Brigitta, als 'verus solus et insolidum patronus', zijn leven lang te hebben uitgeoefend.⁹⁶ Zijn laatste presentaties deed hij in 1583. Toen waren de tijden echter drastisch veranderd. In de jaren na 1578 werd in Gelderland de Reformatie doorgevoerd. Tiel was in het najaar aan de beurt, met de beelden uit de St. Maartenskerk werd zelfs vreugdevuur gestookt.⁹⁷ Op 6 mei 1580 werd de geestelijke jurisdictie officieel opgeheven. Voor de vicarieën had de komst van de Reformatie grote gevolgen, al werd het patronaatsrecht gehandhaafd.⁹⁸ Ook het canonieke recht bleef in de protestantse Republiek een belangrijke bron voor het civiele recht.⁹⁹ De Staten van Gelre, wetgever na de Verlating van Filips II, bleven eveneens vasthouden aan de 'oude vormen', zoals blijkt uit

---

licker richter'. Relas gerichtsbode Tiel voor schepenen Zandwijk (24-8-1565), GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6.

93 Cf. Hof aan Gijsbertsz. 19-10-1566 (minuut), GldA, Hof, Brieven Kw Nijmegen 1565-1566, inv.nr. 819, briefnr. 5373.

94 Het ontbreken van een aantekening bij dit proces in het 'Casboeck' (het boek waarin de griffier de plaatsing van dossiers in de kasten op de griffie bijhield) suggereert dat er geen vonnis gevolgd is. 'Ordinaris Casboeck I' 1543-1596, GldA, Hof, inv.nr. 1406, p. 412.

95 Van Veen (ed.), 'Handboekje', p. 149. In een door Van Teeffelen opgemaakt overzicht van vicarissen in Tiel over de periode 1560-1568 staat te lezen dat 'D. Theodoricus Gisberti, vicarius Zaltbomelensis, presentatus ad hoc a Guilelmo Wynandi' heer Johan die Haes opvolgde als vicaris van het St. Anna-altaar. GldA, Hof, Antwoorden op een schriftelijke rondvraag inzake openstaande beneficiën, inv.nr. 2369. Uitgegeven in Van Veen (ed.), 'Handboekje', p. 275-278.

96 Art. 8 deductie 30-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

97 Van Heiningen, *Devotie en macht*, p. 108; Smit en Kers, *De geschiedenis van Tiel*, p. 78-79.

98 L.J. van Apeldoorn, 'De kerk van Ellecom en het Huis Middachten vóór 1795. Bijdrage tot de geschiedenis van het recht betreffende de kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het Kwartier van Veluwe en Veluwezoom' in: idem (ed.), *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht s.d. [1942]) p. 5-36, ald. p. 13.

99 J. Witte jr., 'The plight of canon law in the early Dutch Republic' in: R.H. Helmholz (ed.), *Canon law in protestant lands Comparative studies in continental and Anglo-American legal history* 11 (Berlin 1992) p. 135-164, ald. p. 157.

de regelgeving in de eerste jaren.¹⁰⁰ De vicarieën bleven als beneficiën, dus als onderscheiden vermogenscomplexen bestaan, maar het was gedaan met de zielemissen. Nu werden de vicarieën voor de nieuwe religie ingezet: de patroon moest voortaan een jongeling van tenminste zes jaar oud nomineren die het beneficium als studiebeurs diende te gebruiken voor een studie aan een gereformeerde school of universiteit. Hij mocht het beneficium aanvankelijk levenslang houden. De presentatie moest voortaan worden gedaan aan het Hof, dat na de opheffing van de geestelijke jurisdictie het *ius episcopale* uitoefende. Hierop zouden brieven van institutie of confirmatie worden verleend. In 1582 werd daarnaast verordonneerd dat alle patronen hun rechten moesten bewijzen voor het Hof.¹⁰¹ Tevens werd misbruik van beneficiën strafbaar gesteld.

Willem Wijnants voldeed in 1582 binnen enkele weken aan het plakkaat door het vereiste bewijs van zijn *ius patronatus* in te dienen, waarop goedkeuring van het Hof volgde.¹⁰² Op 1 oktober 1583 presenteerde hij zijn kleinzons Gerrit (St. Anna) en Cornelis (St. Brigitta) schriftelijk aan het Hof en werden zij in het bezit van de beneficiën gesteld (*collatio in temporalibus*).¹⁰³ Na Willems dood in oktober 1585 deed zich evenwel hetzelfde probleem voor als twintig jaar eerder: een ander beweerde de *verus patronus* te zijn. In dit geval was het Hendrik Wijnants, een neef van Willem (de oudste nog levende zoon van diens overleden broer), die binnen drie dagen na het overlijden van zijn oom zijn eigen zonen bij het Hof presenteerde en in het bezit stelde van de beneficiën.¹⁰⁴ Dit zal voor de nodige frictie hebben gezorgd binnen de familie, want de zonen van de zojuist overleden Willem, Johan en Willem jr., vroegen op 12 november het Hof alsnog om de in 1583 blijkbaar nooit uitgegeven institutiebrieven voor Gerrit en Cornelis, niet toevallig hun zonen.¹⁰⁵

Aan de basis van de procedure die volgde lag eenzelfde rechtsvraag als in 1565: welke gepresenteerde kandidaat – in dit geval: kandidaten – had het recht op het bezit van de vicarie? Het probleem van de bezitsverstoring ontbrak ditmaal. Hendrik, de ‘cleger’, procedeerde namens zijn zonen; zijn ne-

---

100 Maris, *De reformatie*, p. 48-51

101 W. van Loon (ed.), *GGP II* (Nijmegen 1703: uitgever / drukker: Suerus van Goor) kol. 13-14.

102 Willem de oude aan Hof mei 1582, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

103 Presentatiebrief 1-10-1583, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28; Deductie 13-11-1585, ibidem, art. 14.

104 Presentatiebrief 16-10-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28. Afdrukt bij Wijnaendts van Resandt, *Geschiedenis en genealogie*, p. 253-257, evenals een deel van Hendriks memorie (Ibidem, p. 254-256).

105 Suppliek 12-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

ven Johan en Willem jr., de 'beclaechten', namens de hunne, Gerrit en Cornelis die in 1583 door Willem de oude waren gepresenteerd. Hendrik betoogde de ware patroon te zijn, daar hij de 'altste opter straeten' was.¹⁰⁶ Oftewel: hij was de oudste nog levende man in het geslacht van Wijnant Jansz., degene die in 1521 het *ius patronatus* van beide vicarieën had verkregen van Rijkklant. Volgens Hendrik moesten de fundatiebrieven aldus worden opgevat dat het patronaatsrecht zou vererven op de oudste mannelijke nakomeling van Rijkklant, en na 1521 van haar rechtsopvolger Wijnant. Daarnaast waren er op de presentatie van 1583 geen institutie- en confirmatiebrieven gevolgd. Zonder deze documenten konden de gepresenteerden geen recht op het bezit van de vicarieën doen gelden. De presentatie was na twee jaar ook al lang verjaard. Deze argumenten vertonen sterke overeenkomsten met het zestien-de-eeuwse canonieke recht op deze punten.¹⁰⁷ Hendrik of zijn procureur was hiervan blijkbaar goed op de hoogte; eenmaal werd er ook rechtstreeks naar verwezen.¹⁰⁸ De wederpartij verweerde zich in de eerste plaats door te stellen dat het canonieke recht, 'den alden geestelicken rechten', na de Reformatie zijn geldigheid had verloren: '*cessante enim causa cessat effectus*'.¹⁰⁹ De presentatie door Willem de oude, de onbetwiste patroon, was dus niet verjaard. Indien dit echter wel zo zou blijken te zijn, maakte dit nog weinig uit, omdat Johan Wijnants, als universele erfgenaam van zijn vader Willem, alsnog het *ius patronatus* toekwam: het vererfde op de oudste zoon, net zoals het van Wijnant Jansz. was overgegaan op Willem de oude. Hoe het ook zij, Gerrit en Cornelis waren dus gepresenteerd door de ware patroon. De beklagden

---

106 Memorie (30-11-1585) en additie (13-4-1586) Hendrik, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

107 De verdragscondities die waren vastgelegd in de fundatiebrief werden door het canonieke recht bepalend geacht voor wat bv. het vererven van het patronaatsrecht betreft. Sieglerschmidt, *Territorialstaat und Kirchenregiment*, p. 81-82, 94. De presentatie gaf de gepresenteerde slechts een *ius ad rem*, een aanspraak, op de beneficie waarmee hij in rechte kon procederen, maar het was geen recht op het gebruik van het beneficie (*ius in re*). Ibidem, p. 110-111. Het tijdsraam voor de presentatie door lekenpatronen was gesteld op vier maanden. P. Landau, *Jus Patronatus. Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts* Forschungen zur Kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 12 (Keulen en Wenen 1975) p. 173-174.

108 Namelijk: X. 3.38.5, X. 3.5.25 en X. 3.38.14. Memorie 30-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

109 'Wanneer een oorzaak immers ophoudt te bestaan, houdt ook het gevolg op'. Deductie 30-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28, art. 25 en passim.

stelden trouwens dat ze, indien nodig, Hendrik het patronaatsrecht nog wel ten principale wilden betwisten voor de competente rechter.

Ruim anderhalf jaar later volgde de uitspraak van het Hof. Kanselier en Raden stelden de beklaagden in het gelijk. Gerrit en Cornelis werden institutie-brieven verleend en ze werden (provisioneel) gehandhaafd in het bezit van de vicarieën. Hendrik werd een petitoire actie – om het *ius patronatus* ten principale te betwisten – voorbehouden.¹¹⁰ Zulk een proces werd, na de opheffing van de geestelijke jurisdictie, gewoonlijk gevoerd voor het lokale gericht.¹¹¹ In het geval van Hendrik en zijn neven zal dit het gericht van Tiel of Zandwijk geweest zijn, maar in de archieven is zulk een procedure niet aangetroffen.

3.2. Procesvertegenwoordiging

In de zestiende eeuw waren partijen niet verplicht een advocaat in de arm te nemen wanneer zij procedeerden voor Kanselier en Raden.¹¹² Soms traden er wel eens advocaten op bij het Hof, maar een procureur met enige juridische ervaring voldeed in principe. Wellicht was procesvertegenwoordiging aanvankelijk zelfs niet eens noodzakelijk. De eerste twee artikelen van de OFJ stelden dit, om de procedure te versnellen en de kosten te drukken, namelijk alleen verplicht bij schriftelijke processen of als partijen niet zelf konden compareren.¹¹³ Kanselier en Raden moesten voordien partijen namelijk regelmatig per brief aansporen hun stukken in te dienen. Dit vertraagde de procesgang niet alleen aanmerkelijk, maar ook de bodekosten konden best gemist worden. Vanaf maart 1572 is het de in Arnhem residerende procureur die door het Hof op de hoogte wordt gesteld van de stappen in de procedure (art. 2, 3 OFJ). Van de procureur wordt dan overigens nog niet gesproken: hij

---

110 Sententie Hof 28-6-1587, GldA, Hof, Civiel sententieboek III 1576-1596, inv.nr. 4880, f. 131v.-132r. Wijnaendts van Resandt (*De vicarieën*, p. 98) lijkt de sententie, die niet uitblinkt in helderheid, verkeerd te hebben gelezen, daar hij concludeert dat Hendrik in het gelijk gesteld werd.

111 Cf. art. 22 KO II.

112 A.J. Maris, 'De Sint Lucasbroederschap te Arnhem, een rechtsgeleerd gezelschap' in: A.P. van Schilfgaarde et al. (ed.), *Gelders mengelwerk. Korte bijdragen tot de geschiedenis van Gelderland aangeboden aan mr. P.J.W. Beltjes* (Zutphen 1979) p. 69-89, ald. p. 72.

113 Cf. F. Keverling Buisman, 'Advocaten bij het Hof van Gelre en Zutphen (1610-1811)' in: G. Martyn et al. (ed.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage landen: Pro memorie 11* (2009) p. 87-110, ald. p. 93.

heet 'volmachtichde'. Pas in 1610 stelde het Hof het gebruik van een advocaat verplicht.¹¹⁴

De bestudeerde procedures bevestigen dit beeld. Van heer Dirck is geen procesvertegenwoordiging bekend, ook niet in de procedure voor de officiaal.¹¹⁵ Heer Jacob, zijn tegenstrever, had wel een procureur: zijn belangen werden in beide procedures behartigd door Adrian Allertsz., die voor hem onder meer getuigenverklaringen verzamelde, processtukken indiende (en waarschijnlijk ook schreef) en hem ook assisteerde in het beheer van het vicariegoed.¹¹⁶ Gezien zijn werkzaamheden elders zal hij hangende het proces niet continu in Arnhem hebben geresideerd. Uit de overgeleverde brieven, waarin het Hof heer Dirck en heer Jacob tot proceshandelingen maande of stukken stuurde,¹¹⁷ blijkt dat het eventuele gebruik van een procureur niet bepaald hielp 'omme te schouwen de ontaillicken costen van brieven te scriven ende die over te senden an partijen selfs'.¹¹⁸

Heeft de uitvaardiging van de OFJ de zaken verbeterd? In elk geval hadden beide partijen in het tweede proces, dat begon in november 1585, een procureur in dienst, al waren eiser en beklaagden de eerste tijd ook persoonlijk aanwezig.¹¹⁹ Hoewel eiser Hendrik Wijnants zelf ook 'volmachtiger' was bij lokale gerichten in de Nederbetuwe¹²⁰ maakte hij in Arnhem gebruik van de diensten van Arndt van Steenler. De wederpartij werd vertegenwoordigd door Simon Hubrechts, en na diens overlijden door Ricqwijn Sluijsken.¹²¹ Of zij juristen waren is onduidelijk; van geen van hen wordt een academische titel vermeld. De aanwezigheid van procureurs bleek overigens geen garantie voor een snelle procedure. Nadat de laatste processtukken in maart/april

---

114 Ibidem, p. 95; 'Ordonnantie rakende de advocaten deses hoves ende derselver salaris' 30-3-1610 (afschrift ca. 1700), GldA, Hof, 'Cantzler[ij] ordonn[antiën] en resolut[iën] van het Hof I', inv.nr. 6977, p. 129-133 (art. 3, 4).

115 Notarisprotocol 13-4-1565 (extract 1581), GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

116 O.a. Getuigenissen Aert van Wees 12-12 en 21-12-1565, GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6.

117 GldA, Hof, Brieven Kw Nijmegen, inv.nr. 819, briefnrs. 5147, 5233, 5366, 5373.

118 Art. 2 OFJ.

119 Memorie 30-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28 en bijlage C hierbij (suppliek 12-11-1585); Rekest Hendrik met antwoord, repliek en apostilles Hof 2-12 - 4-12-1585, ibidem.

120 Te Tiel, Zandwijk en Zoelen: Gerichtssignaat van Tiel 1585-1596, RAR, Gerechten Tiel en Zandwijk, inv.nr. 58, f. 45v., 49r. en passim; Gerichtelijk signaat van Zandwijk 1585-1594, ibidem, inv.nr. 508, passim; Wijnaendts van Resandt, *Geschiedenis en genealogie*, p. 135

121 Suppliek Johan en Willem 27-3-1587, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

1586 waren ingediend gebeurde er een jaar niets, wellicht omdat de eiser hoopte visie te krijgen van enkele documenten die de tegenpartij beweerde niet te kunnen terugvinden.¹²² De uitspraak van het Hof volgde pas op 28 juni 1587.

3.3 De aanvang van een procedure

Als een partij een zaak aanhangig wilde maken bij het Hof diende hij, of zijn procureur,¹²³ daartoe een 'request' of suppliek in te dienen bij de deurwaarder. Deze bracht het stuk in de Raad die dan de partijen kon ontbieden 'omme dieselve vruntlijck te accorderen'.¹²⁴ Tevens had het Hof de mogelijkheid de wederpartij – of de overheidsfunctionaris ter plaatse – aan te schrijven om de genoemde misstand te stoppen of aan te geven op welke gronden hij zichzelf niet gehouden achtte zulks te doen. Indien noodzakelijk, konden Kanse-lier en Raden beide partijen ontbieden voor verhoor. Vanaf 1557 mocht het Hof dit alleen doen in zaken waarin het uitdrukkelijk bevoegd was verklaard of met instemming van beide partijen. In de bestudeerde processen – possessoire beneficiezaken – was het Hof competent in eerste aanleg. De beschikking van het Hof op een rekest noemde men een 'prouvisie',¹²⁵ die als *apostille* in de marge van het rekest werd genoteerd door de griffier.¹²⁶

In het eerste proces schreef het Hof naar aanleiding van het rekest van Heer Jacob in 1565 aan de lokale ambtman om heer Dirck en Willem Wijnants die de klager in het bezit van zijn vicarie stoorden te gelasten hiermee te stoppen, anders moesten ze naar Arnhem komen om zich nader te verklaren en de eis aan te horen.¹²⁷ In de tweede procedure gelastte het Hof de deurwaarder, naar aanleiding van een supplicatie van Hendrik Wijnants, de wederpartij, die ook naar Arnhem gekomen was om de institutiebrieven voor de vicarieën te verzoeken, direct te dagvaarden voor de gerechtsdag.¹²⁸ Hen werd ook de suppliek ter hand gesteld. Hieruit blijkt dat in de zestiende eeuw de deurwaarder nog werd ingezet om binnen Arnhem – en, blijkens artikel 20

---

122 Rekest met antwoord, repliek en apostilles 2-12 – 4-12-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28; Additie Hendrik 13-4-1586, ibidem.

123 Art. 1 OFJ.

124 Art. 5 (citaat), 26 KO I; art. 6, 9 KO II. Het indienen bij de deurwaarder gold zeker vanaf 1600, maar dit lijkt een bevestiging van de bestaande praktijk. Besluit Hof 10-7-1600, GldA, Hof, M&R III, inv.nr. 20, f. 24r.

125 Eis 1-3-1565, GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6.

126 Suppliek 12-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

127 Hof aan ambtman Zaltbommel en Tieler- en Bommelerwaarden 8-1-1565 (minuut), GldA, Hof, Brieven Kw Nijmegen, inv.nr. 819, briefnr. 5121.

128 Apostille Hof op suppliek 12-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

OFJ, incidenteel ook buiten de stad – dagvaardingen rond te brengen, een taak die in de zeventiende eeuw aan de bodes van het Hof toekwam.¹²⁹ De Kanselarij had immers maar één deurwaarder en vier bodes,¹³⁰ een aantal dat op het eind van de zestiende eeuw al was uitgebreid tot negen.¹³¹ In Gelderland waren het de bodes en niet de deurwaarders, zoals elders vaak het geval was,¹³² die werden ingezet om dagvaardingen buiten de residentie van het Hof rond te brengen.

3.4. De eerste zitting(en)

In Holland was het, evenals bij andere hoven in de Nederlanden, regel dat partijen zich op de door de deurwaarder of bode aangezegde gerechtsdag moesten vervoegen bij de griffier om hun zaak op de rol geplaatst te krijgen.¹³³ Hij riep vervolgens op volgorde van binnenkomst de op de rol geplaatste zaken op, zodat ze in de Audiëntie uiteengezet konden worden ten overstaan van twee raadsheren, de rolcommissarissen. Ook in Gelderland zal een dergelijke gang van zaken zijn gevolgd, maar we beschikken voor de zestiende eeuw vooralsnog niet over informatie voor een rolprocedure bij het Hof. De eerste vermelding van de rol is aangetroffen in 1621 toen het advocaten verboden werd zaken buiten de rol om – dus in onderling overleg – uit te stellen.¹³⁴ Dit suggereert dat er ook daarvoor al sprake was van een rolzitting. De oudst bewaarde rol dateert van 1635. Deze bestaat uit aan elkaar gehechte stukken perkament waarop onder elkaar de wekdagen zijn weergegeven.¹³⁵ Op zon- en feestdagen werd geen rolzitting gehouden. Op andere

---

129 Besluit Hof 29-11-1682, GldA, Hof, M&R X, inv.nr. 27, p. 97.

130 In een memorie uit 1572 merkt het Hof, in dit geval m.b.t. de executie van vonnissen van Kanselier en Raden, op 'dat hier [in Gelre] gheen duerweerders en zijn, dan alleenlick een die die Camere van den Raede bewaert.' Memorie Hof voor Alva 7-3-1572, Algemeen Rijksarchief Brussel, Audiëntie, Relaties met Gelre, Gulik, Kleef en Berg (1535-1600), inv.nr. 1439 / 3, nr. 12, art. 7.

131 J.J.S. Sloet (ed.), 'Regeling van eenige punten betreffende den werkring en de bevoegdheid van het Hof, 11 maart en 4 juli 1544' *BMGelre* 12 (1909) p. 289-301, ald. p. 295-296; W.J.H.M. van de Pas en P.J.H.M. Theeuwen (ed.), *Ambtenarenproject: database van Gelderse gewestelijke ambtenaren 1543-1795* (nog in bewerking; Arnhem 2009). Deze database is mij welwillend ter hand gesteld door Peet Theeuwen.

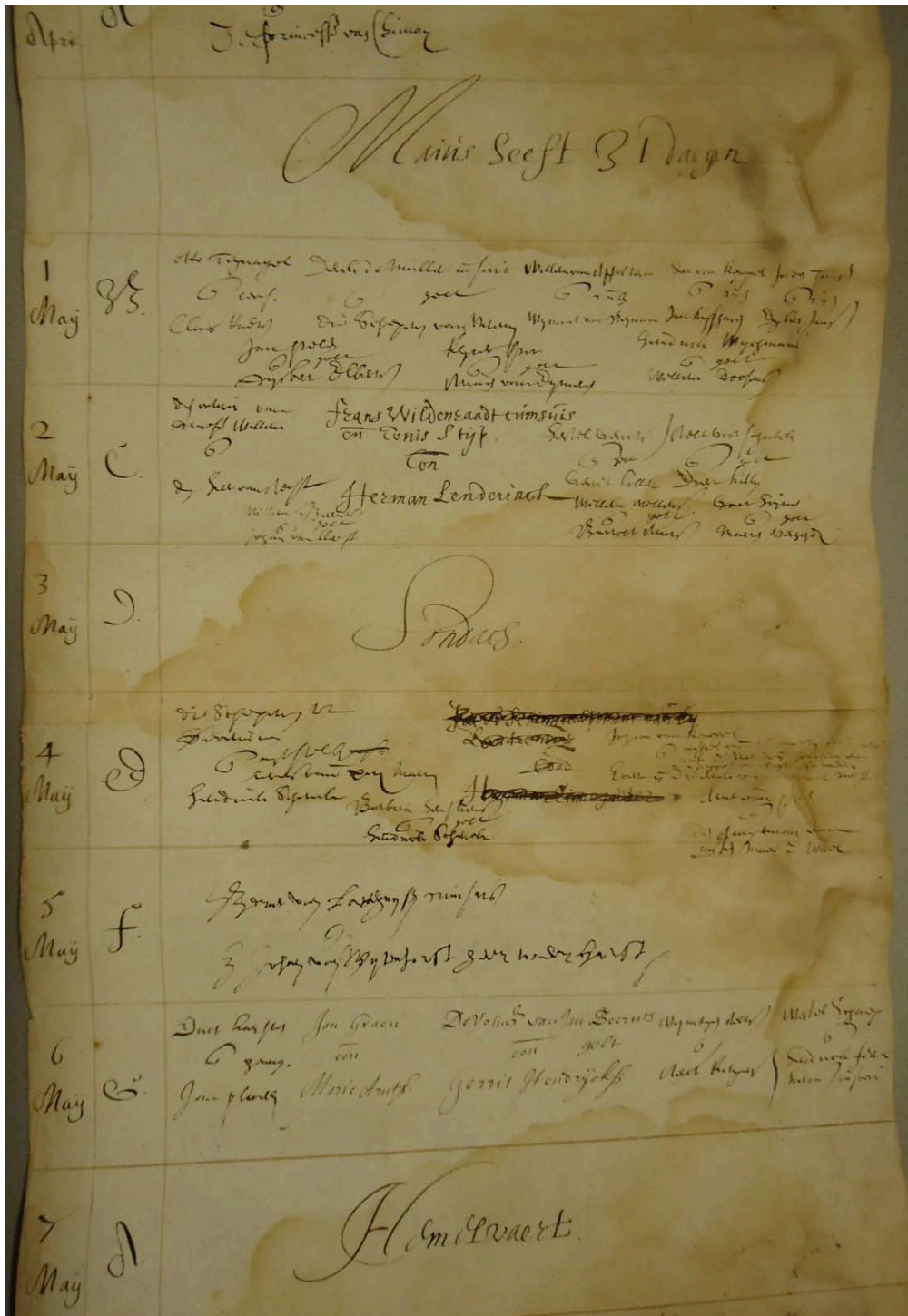
132 Van Rhee, *Litigation and legislation*, p. 64 e.v.; Wedekind, *Procesgang voor het Hof van Holland*, p. 50-53.

133 Wedekind, *Procesgang voor het Hof van Holland*, p. 54-57, 96.

134 Besluit Hof 2-3-1621, GldA, Hof, M&R V, inv.nr. 22, f. 66r.

135 Ordinaris rol 1635, GldA, Hof, Ordinaris rollen, 1635, 1795, 1796, 1800, 1803, 1807, 1810/1811, inv.nr. 6029.

dagen zijn de namen van de procederende partijen aangegeven, maar verder aantekeningen ontbreken veelal.

De oudst bewaarde rol van het Hof van Gelre (1635).
GldA, Hof, Ordinaris rollen, 1635, 1795, 1796, 1800, 1803, 1807, 1810/1811, inv.nr. 6029.

Als we aannemen dat er al in de zestiende eeuw rolzittingen werd gehouden, volgt de vraag of er voor aangewezen commissarissen werd gepleit of voor de volledige Raad, dat wil zeggen voor de aanwezige raadsheren in de raadskamer. Er bestaan sterke aanwijzingen dat het laatste het geval was, in elk geval in de zeventiende eeuw. In de registers op de memorie- en resolutieboeken komen we namelijk geen rolcommissarissen tegen.¹³⁶ Daarnaast rept noch het 'Reglement tot verkortinge van de mondelinge pleidooien' (1736), noch het in 1698 door het Hof opgestelde concept¹³⁷ van rolcommissarissen. De terminologie wijst er juist op dat het pleiten voor de aanwezige raden, consequent 'de Raad' of 'het Hof' genoemd, geschiedde. Ook een uitgebreidere versie van de 'Wijze van procederen' wijst in deze richting.¹³⁸ Verder onderzoek moet hieromtrent meer duidelijkheid verschaffen.

Zoveel is echter duidelijk bij de huidige stand van het onderzoek: als na de dagvaarding beide partijen op de gerechtsdag¹³⁹ in de Kanselarij verschenen – zoals in de bestudeerde processen het geval was – werd er voor raadsheren 'mondelicken geprocedeert bij aenspraak, antwoord, replycq, duplycq, alsoo dat de gedaegde altoos het leste woort heeft soo hij wil'.¹⁴⁰ Zo werden Hendrik en zijn neven door de Raad november 1585 'montelick in 't lange verhoert' over de zaak.¹⁴¹ In de praktijk zullen de 'volmachtichden' van de partijen het woord hebben gevoerd. Over deze fase in de procedure zijn de bronnen weinig mededeelzaam. De suppliant – dat wil zeggen degene die het rekest tot dagvaarding had ingediend – diende, net als bij bijvoorbeeld het Hof van Holland,¹⁴² mondeling zijn (conclusie van) eis in.¹⁴³ Hierna was het de beurt aan de verweerder. Voordat hij de eis ten principale beantwoordde, kon hij om uitstel vragen of exceptief verweer voeren – bijvoorbeeld door de competentie van de rechter te betwisten of procedurele fouten aan te voeren. Vooral het opwerpen van excepties, waarover een apart plei-

---

136 Registers (I-V) op memorie- en resolutieboeken 1587-1781, GldA, Hof, inv.nrs. 83-87.

137 Provisionele ordonnantie op de pleidooien en de manier van procederen 17-2-1698, GldA, Hof, M&R XII, inv.nr. 29, p. 719-722.

138 '*Modus procedendi coram Curiae supremae tribunalis*' (18e eeuw), GldA, Familie Gallée, inv.nr. 22a, p. 9-24.

139 Of de avond van tevoren in Arnhem werden ontboden. Cf. Eis 1-3-1565, GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6.

140 'Wijze van procederen', GldA, Hof, Stukken betreffende de vernieuwing van de cancelarijordonnantie, inv.nr. 6985, f. 71r.

141 Memorie 30-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

142 Zie: Wedekind, *Procesgang voor het Hof van Holland*, p. 71-91.

143 Summiere uiteenzetting in: Hof aan ambtman Zaltbommen en Tieler- en Bommelerwaarden 8-1-1565 (minuut), GldA, Hof, Brieven Kw Nijmegen, inv.nr. 819, briefnr. 5121.

dooi gevoerd moest worden, kon veel tijd kosten en werd daarom door het Hof aan banden gelegd: excepties moesten, enige uitzonderingen daargelaten, in één keer naar voren gebracht worden.¹⁴⁴ Wanneer de verweerder de eis beantwoordde, brak een belangrijk moment in de procedure aan: de litiscontestatie. Dit was het moment dat de standpunten van de partijen duidelijk waren en het rechtsgeding echt begon.¹⁴⁵ Na de litiscontestatie kon er nog maar beperkt exceptief verweer worden gevoerd en was het in de meeste gevallen ook gedaan met het vragen van uitstel.¹⁴⁶ Indien nodig kon de eiser nog repliceren op het antwoord van de gedaagde. Deze had echter altijd recht op het laatste woord en beantwoordde de repliek dan met een dupliek. Tijdens de bijeenkomst tekende de griffier een samenvatting van de betogen op in het pleidooiboek. De zaak werd lang niet altijd in één zitting afgedaan; evenals elders het geval was, zal de gedaagde bijvoorbeeld een 'dag van be-raad' zijn toegestaan alvorens de eis te beantwoorden.¹⁴⁷

Als de standpunten duidelijk waren, bepaalde het Hof met een interlocutoir vonnis hoe er verder geprocedeerd zou worden.¹⁴⁸ Het besluit dat de Raad nam voor het vervolg van de procedure werd in de zestiende eeuw een 'reces' genoemd, een in Gelderland niet ongebruikelijke term.¹⁴⁹ Elders droeg het vaak de naam 'appointement dispositif'.¹⁵⁰ Het Hof kon beslissen dat het proces mondeling kon worden afgedaan in de Raadkamer. Daarnaast mocht de Raad de zaak 'in advys' houden als de kwestie nog niet helder was.¹⁵¹ Wellicht konden de partijen ook tot een schikking gemaand worden. In de hier bestudeerde procedures werden de partijen echter bevolen te schrijven.¹⁵²

---

144 Art. 10 OFJ.

145 Cf. bv. Le Bailly, *Hof van Holland*, p. 35.

146 Art. 6 OFJ.

147 Cf. Wedekind, *Procesgang voor het Hof van Holland*, p. 80.

148 'Wijze van procederen', GldA, Hof, Stukken betreffende de vernieuwing van de cancelarijordonnantie, inv.nr. 6985, f. 71r.-71v; art. 2 OFJ.

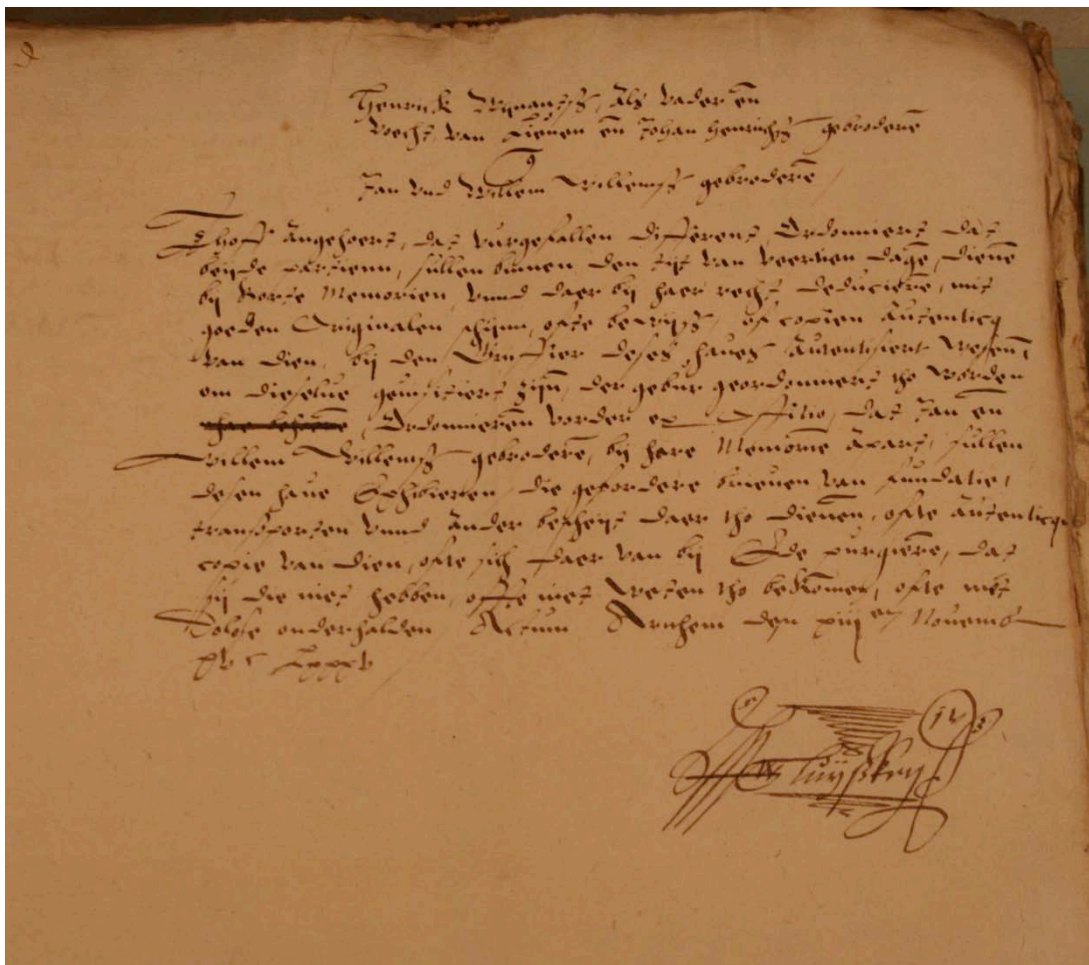
149 Het woord 'reces', afkomstig van het Latijnse *recedere* (uiteengaan), was in Gelderland ingeburgerd als benaming van de besluiten van de Staten, de landdagsrecessen. J. Drost (ed.), *Gelderse landdagsrecessen. Handelingen en resoluties van de Staten van Gelre en Zutphen 1771-1780* Reeks nadere toegangen 8 (Arnhem 2004) p. xii-xiii.

150 Van Rhee, *Litigation and legislation*, p. 128-129; Wedekind, *Procesgang voor het Hof van Holland*, p. 91-92.

151 'Modus procedendi' 18e eeuw, GldA, Familie Gallée, inv.nr. 22a, p. 19.

152 Reces 13-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

Reces (13-11-1585) van het Hof in de zaak Hendrik c. Johan en Willem Wijnants, getekend door de griffier.
GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

3.5. Schriftelijke procedures

In beide procedures besloot het Hof dat de partijen de zaak 'in geschrifte' moesten vervolgen, maar in beide gevallen werd er een andere procedure gevolgd. De OFJ onderscheidt tussen 'scriven bij eysch, antwoorde, replyck, duplyck' en 'scriven bij corte memorien ende additien'. In het eerste geval werd er een schriftelijk pleidooi gevoerd, waarbij de wederpartij na indiening van een processtuk hiervan steeds een kopie kreeg en reageerde door het volgende stuk in te dienen, zodanig dat de verweerder altijd het laatste woord had. Procedeerde men daarentegen bij memorie, dan zette elke partij hetgeen op de eerste zitting(en) in de mondelinge pleidooien naar voren was gebracht op papier 'met het bewijs daertoe dienende bekleet, waarvan partije

advers geen visie nogh copye geniet.’¹⁵³ Door het indienen van een rekest kon inzage verkregen worden in de memorie van de wederpartij, waarna met een ‘additie’ gereageerd kon worden. Een duidelijk onderscheid tussen procedures in zaken die gevoerd werden ‘in feyte’ of zaken ‘in rechte’, zoals uit de literatuur naar voren komt,¹⁵⁴ blijkt niet uit de door mij geraadpleegde bronnen. Overigens moesten de processtukken die na de litiscontestatie werden geproduceerd (vóór 1598) bij de griffier worden ingeleverd.¹⁵⁵ Het indienen van deze stukken moest op de bij reces vastgestelde dag geschieden – de ‘termijnen’ waren ‘peremptoir’, uitstel was niet meer mogelijk.¹⁵⁶

In het proces tussen heer Jacob en heer Dirck bepaalde het Hof – nadat beide partijen op 1 februari 1565 in de Kanselarij waren verschenen, de eis was voorgedragen en er was geconcludeerd – bij reces dat de zaak schriftelijk bepleit moest worden door middel van eis, antwoord, repliek en dupliek.¹⁵⁷ Zowel op de hoofdzaak (het bezit van de vicarie) als de door heer Jacob gevraagde ‘recredentie’ (een possessoire actie waarbij hij verzocht om tot aan de uitspraak in de hoofdzaak in het genot van de vicarie te worden gesteld¹⁵⁸) zou een afzonderlijk schriftelijk pleidooi worden gevoerd. Slechts van de zaak ‘ten principale’ zijn de eis en de repliek bewaard. Het Hof had bepaald dat de schriftelijke eis na een maand ingediend moest worden en de volgende documenten binnen dienden te komen met eenzelfde tijdsinterval. In de eis, die keurig op tijd (1 maart) werd ingediend, wordt de achtergrond van de zaak geschetst, de titel die heer Jacobs aanspraak op de vicarie ondersteunde medegedeeld (de presentatie aan de proost van St. Walburg) en het verloop van de zaak tot dusver verhaald. De repliek, die uiteindelijk in maart 1566 werd ingediend, bevatte een uitgebreide reactie op het antwoord van de verweerders, ondersteund door argumenten en bewijsmateriaal, voornamelijk door zaakwaarnemer Alertsz. verzamelde getuigenverklaringen.¹⁵⁹ In de zaak tussen Hendrik Wijnants en zijn neven Johan en Willem werd geschreven bij memorie, of – zoals er in de stukken staat – Hendrik diende van

---

153 ‘Wijse van procederen’, GldA, Hof, Stukken betreffende de vernieuwing van de cancelarijordonnantie, inv.nr. 6985, f. 71v.

154 Een overzichtelijk voorbeeld: Le Bailly, *Hof van Holland*, p. 35-36.

155 Resolutie Hof 15-2-1598, GldA, Hof, M&R II, inv.nr. 19, f. 52*.

156 Art. 6 OFJ.

157 Eis 1-3-1565, GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6; Hof aan Van Tuijl 20-11-1565 (minuut), GldA, Hof, Brieven Kw Nijmegen, inv.nr. 819, briefnr. 5233

158 Zie bv.: Van Rhee, *Litigation and legislation*, p. 252-254.

159 Repliek (6-3-1566) en bijlagen, GldA, Hof, CPH 1566 (1), inv.nr. 4965, procesnr. 6.

memorie en de verweerders van 'deductie' of 'schryffture van memorie'.¹⁶⁰ Hierin zetten beide partijen achtereenvolgens de zaak uiteen en beargumenterden hun eerder voor de Raad bepleite conclusie. Tevens werden argumenten van de tegenpartij bestreden. Vervolgens verzocht Hendrik te mogen weten of de wederpartij bij de memorie nieuwe bewijsstukken gevoegd had om daar aldus visie van te krijgen.¹⁶¹ Daarna werden de documenten, inclusief bewijzen, op de griffie gekopieerd voor de wederpartij. Beide partijen schreven daarna een 'additie', waarin argumenten van de wederpartij, die naar voren waren gebracht in diens memorie, werden bestreden.¹⁶²

De in beide procedures ingediende stukken werden opgesteld volgens een vast formulier. Hiertoe stonden de (vertegenwoordigers van) partijen formulierboeken ter beschikking en ook de 'Wijze van procederen' deelt richtlijnen in dezen mede.¹⁶³ De bestudeerde stukken bestaan uit losse artikelen, waarin steeds één argument per keer gegeven wordt. De artikelen zijn – op de deductie van Johan en Willen na – niet genummerd. Bijgevoegde bewijzen worden gemerkt met een letter, waarnaar in de tekst verwezen wordt. De stukken beginnen met een standaardopening en eindigen ook met een vaste clausule waarin om recht gevraagd wordt en de uitspraak aan de discretie van het Hof overgelaten wordt: 'Op alles uwer Edele Lieve ende Goedgunstige *nobile officium* implorierende...'.¹⁶⁴ Ook wordt er meestal genoteerd dat er een eis van proceskosten, die de wederpartij, als hij in het ongelijk gesteld werd, zou moeten betalen, zou worden opgesteld. Op de opbouw van de stukken wordt nu niet dieper ingegaan. Het is nog wel vermeldenswaard dat er nagenoeg geen expliciete verwijzingen naar rechtsgeleerde auteurs zijn aangetroffen, hoewel er wel regelmatig Latijnse adagia worden aange-

---

160 Memorie en deductie, beide 30-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28. Cf. Inventaris van de stukken 1587, ibidem.

161 Suppliek 13/14-3-1587 (kopie 1613), GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28. Cf. 'Wijze van procederen', GldA, Hof, Stukken betreffende de vernieuwing van de cancelarijordonnantie, inv.nr. 6985, f. 71v-72r.

162 Addities 10-3-1586 en 13-4-1568, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

163 'Wijze van procederen', GldA, Hof, Stukken betreffende de vernieuwing van de cancelarijordonnantie, inv.nr. 6985, f.72r.-74v.

164 Memorie 30-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

haald.¹⁶⁵ De geschriften konden overigens, indien nodig, na indiening op aanvraag nog worden aangepast.¹⁶⁶

Tijdens de schriftelijke procedure konden er ook nog sub-processen worden gevoerd, waarop het Hof beschikte met een *apostille*. De niet teruggevonden schriftelijke procedure op de verzochte 'recredentie' van heer Jacob is hierboven al ter sprake gekomen. Wel overgeleverd is een debat op een rekest van Hendrik. Hij verzocht namelijk op 2 december 1585, toen beide partijen nog in Arnhem waren, visie van zekere stukken, onder meer het antwoord en de dupliek uit het proces van 1565-1566.¹⁶⁷ Hierop beval het Hof de partijen bij *apostille* hun zaak te beargumenteren, wat in twee dagen geschiedde.

Als uiteindelijk alle tussentijdse processen waren afgedaan en alle stukken op de hoofdzaak waren ingediend, was het proces 'volschreven'. De vervolprocedure wordt duidelijk uit de OFJ en het proces van 1585-1587, hoewel de exacte volgorde van de handelingen niet geheel helder is.

3.6. De conclusie in rechte en het indienen van de stukken

De volgende stap was het 'furneren' van het proces: beide partijen moesten op de griffie verschijnen om hun processtukken, onder toezicht van de griffier of zijn substituut, bijeen te brengen, te voorzien van een 'inventaris' – een inhoudsopgave – en te concluderen in rechte.¹⁶⁸ Zo diende de procureur van Johan en Willem half maart 1587 een verzoek in om de zaak, waarin dus al ruim een jaar niets was gebeurd, op de voorgeschreven wijze af te doen.¹⁶⁹ Het was de bedoeling dat de partijen, of hun procureurs, voor de griffier zouden compareren om hun ingediende stukken, die in een kast op de griffie bewaard werden, door zien om te kijken of het proces compleet was en de stukken goed waren ingediend.¹⁷⁰ Tevens moesten alle stukken ondertekend zijn (wat bij de hier bestudeerde stukken niet het geval is). Een goed 'gefurneert' proces moest minimaal het rekest dat had geleid tot de procedure, het

---

165 Zie voor de verwijzingen noot 108. Eén van deze adagia: '*actore non probante [reus absolvitur]*' (als de aanlegger geen bewijs levert [moet de beklaagde worden vrijgesproken]). Art. 40 deductie 30-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

166 Cf. Deductie 30-11-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28. De nummering is bijvoorbeeld later toegevoegd.

167 Rekest met antwoord, repliek en apostilles Hof 2-12 - 4-12-1585, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

168 Cf. 'Wijze van procederen', GldA, Hof, Stukken betreffende de vernieuwing van de cancelarijordonnantie, inv.nr. 6985, f. 74r.-74v.

169 Suppliek 13/14-3-1587 (kopie 1613), GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

170 Art. 11, 13 OFJ.

reces van het Hof, andere officiële aktes – zoals beschikkingen in subprocessen en waarschijnlijk ook de dagvaarding –, de uitgewisselde processtukken met het ingediende bewijs, de procuratie van de procesvertegenwoordiger, de akte van conclusie en een inventaris bevatten.¹⁷¹ In deze inhoudsopgave werd een korte beschrijving van de aanwezige stukken en het procesverloop gegeven. Indien er stukken die de wederpartij ter hand had moeten stellen ontbraken, kon zijn tegenstrever hem door het Hof ‘versteeken’ laten verklaren, al kon dit gebrek binnen bepaalde tijd nog gezuiverd worden.¹⁷²

Als elke partij zijn stukken gecontroleerd had, werd er ‘geconcludeert’. Het proces werd dan voor ‘gefurneert’ gehouden, men zag af van verdere productie van stukken en begeerde recht van het Hof. De griffier gaf dan een ‘acte van furnissement ende conclusie in rechten’ af.¹⁷³ Nadat deze was bijgeschreven op de inventaris werden alle documenten in een zogenaamde proceszak gestoken, waarvan de partijen daarna – uitzonderingen daargelaten – geen visie meer genoten.¹⁷⁴ In ons proces concludeerden alleen de verweerders, daar de procureur van Hendrik, na meerdere verzoeken van Johan en Willem en aanmaningen van het Hof, de zaak steeds maar rekte. Uiteindelijk werd de eiser verstek verleend en geacht geconcludeerd te hebben. De Raad nam slechts zijn reeds ingediende stukken in behandeling.

3.7. De uitspraak

Er is vooralsnog niet veel bekend inzake de totstandkoming van de sententies van het Hof van Gelre. We weten echter wel dat in de zaak tussen de neven Wijnants het Hof na de conclusie in rechte de proceszakken in handen stelde van raadsheer-rapporteur dr. Reyner van den Sande ‘om ’t proces te visiteeren und so balde moegelyc daervan te rapporteeren’.¹⁷⁵ De processen werden per toerbeurt onder de raden verdeeld.¹⁷⁶ De rapporteur las de stukken nauwkeurig en hield daarna een ‘sommier verhael van de materie’ in de Raad.¹⁷⁷ Onder leiding van de kanselier of de oudste raadsheer aanwezig

---

171 Cf. Art. 11, 12, 14 OFJ; ‘Memorien ende articulen betreffende ’t rederesement van ’t officie des griffiers’ 14-1-1600, GldA, Hof, ‘Cantzler[ij] ordonn[antiën] en resolut[iën] van het Hof I’, inv.nr. 6977, p cxxx-cxxxi (art. 8); Inventaris 1587, GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

172 Art. 15, 16 OFJ.

173 Akte van conclusie 11-4-1587 (gewaarmerkte kopie), GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

174 Art. 14 OFJ.

175 Apostille Hof (15-4-1587) op suppliek 13-4-1587 (kopie 1613), GldA, Hof, CPT 1573-1587, inv.nr. 5979, procesnr. 28.

176 Cf. Resolutie Hof 19-3-1597, GldA, Hof, M&R II, inv.nr. 19, f. 25v.

177 Art. 3 KO I; art. 3 KO II.

mocht elke raad zijn mening geven en werd er uiteindelijk beslist bij meerderheid van stemmen. Mochten er in de stemming onoverkomelijke problemen ontstaan, dan kon de voorzitter nogmaals een rondvraag houden of de zaak tijdelijk uitstellen. De griffier, die tijdens de zittingen van de Raad nauwgezet aantekeningen maakte, liet de sententie opstellen, die ook door hem getekend werd.¹⁷⁸

In de zeventiende eeuw had het Hof enkele vaste dagen waarop de vonnissen uitgelezen werden in de Audiëntie, de 'ordinaris pronuntiatiedagen'.¹⁷⁹ Deze vielen vóór het kerst- en paasreces, alsmede Pinksteren en de zomervakantie. Wellicht werden er soms ook extra-ordinaris dagen vastgesteld voor het uitroepen van de sententies. In ons geval werd het vonnis uitgesproken op 26 juni 1587, een dag die waarschijnlijk binnen de 'pronuntiatiedagen' vóór de zomervakantie viel. De partijen werden per brief op de hoogte gesteld van de aanstaande 'pronuntiatiedag'.¹⁸⁰ Uiteindelijk verloor Hendrik de zaak en moest hij ook de helft van de proceskosten van zijn wederpartij betalen.¹⁸¹ De betaling van het rapportgeld, dat voor 1/3 aan de rapporteur toekwam, werd door de partijen gedeeld.¹⁸²

4. Besluit

Met het einde van de procedures eindigt ook deze bijdrage, een 'verkenning' die – zo moet toegegeven worden – geen complete beschrijving biedt van de civiele procedure in eerste aanleg bij het Hof van Gelre. Het kleine scala aan zestiende-eeuwse officiële bronnen en één voor Gelderse begrippen redelijk uitgebreide ordonnantie zijn in het licht van slechts twee procedures aan de orde gekomen. Dat dit geen alomvattend beeld oplevert is evident, meer onderzoek is nodig. Desondanks is er een aantal interessante kanten van de procesgang voor het voetlicht gebracht. We hernemen de belangrijkste. Wat het vraagstuk van de vormgeving van de stijl van het Hof betreft, hebben we in de tekst 'ordonnantie tot forderinge van justicie' (OFJ) sterke ver-

---

178 Art. 4 KO I; art. 5 KO II. Cf. Resolutie Hof 20-12-1598, GldA, Hof, M&R II, inv.nr. 19, f. 82v.

179 Resoluties Hof 17-7-1650 en 19-12-1668, GldA, Hof, resp.: M&R VII, inv.nr. 24, p. 460; M&R IX, inv.nr. 26, p. 113.

180 Hof aan Johan en Willem 7-6-1587 (minuut), GldA, Hof, Brieven Kw Nijmegen, inv.nr. 833, briefnr. 9758.

181 Sententie Hof 28-6-1587, GldA, Hof, Civiel sententieboek III 1576-1596, inv.nr. 4880, f. 132r.

182 Besluit Hof 20-12-1598, GldA, Hof, M&R II, inv.nr. 19, f. 82v.; 'Wijze van procederen', GldA, Hof, Stukken betreffende de vernieuwing van de cancelarijordonnantie, inv.nr. 6985, f. 75v.

wantschap gevonden met de Instructie van het Hof van Holland van 1531. Kon er inzake de invloed van 'buitenaf' – Mechelen, Holland en / of elders? – op de Gelderse *stilus Curiae* tot op heden vooral gewezen worden op de vroegere werkkring van de ordinaris raadsheren van de eerste jaren, nu is er een sterke aanwijzing voor impulsen vanuit Holland.

Een aantal zaken die 'eigen' waren aan de Gelderse *stilus Curiae* heeft onze aandacht getrokken naar aanleiding van de twee 'Tielse' zaken, gevoerd omtrent het bezit van de St. Anna- en St. Brigittavicarie. Een proces werd begonnen door het indienen van een rekest bij de deurwaarder, die het in de Raad bracht. De deurwaarder had echter, omdat er maar één was, een kleine rol bij het uitbrengen van dagvaardingen. Dit in tegenstelling tot zijn collegae in bijvoorbeeld Holland. We hebben verder gezien dat het nog niet duidelijk is of er door de griffier al in de zestiende eeuw een rol werd bijgehouden, maar dat het wel aannemelijk is dat partijen, wanneer een proces eenmaal in behandeling was genomen door het Hof, compareerden voor de Raad en niet voor rolcommissarissen. De zaak werd uiteen gezet in de raadkamer om daarna 'in der zake te laten geschien nae behoiren'.¹⁸³ Dit uitte zich in een 'reces', dat elders de naam 'appointment' droeg en het verdere verloop van de procedure bepaalde. De hier behandelde varianten waarop de partijen daarna het proces in geschrifte vervolgden zijn het best te omschrijven als schriftelijke pleitsessies enerzijds – eis, antwoord, repliek, dupliek – en de pleidooien samengevat in memories anderzijds.

De bestudeerde procedures liepen redelijk lang. Het gebrek aan (richtlijnen op het gebied van) procesvertegenwoordiging speelde hierin aanvankelijk een rol. Het feit dat de partijen zelf het initiatief moesten nemen om verder te komen in de zaak evenzeer. De OFJ heeft het eerste probleem weggenomen, maar ook na 1572 bleef het Hof voor een snellere procedure afhankelijk van de goede wil van de partijen. Was in het proces tussen de priesters Jacob en Dirck het indienen van de termijnen een probleem, de neven Wijnants deden dat redelijk snel, maar bij hen duurde het daarna een jaar voordat men in rechte kon concluderen en zelfs toen treuzelde Hendrik nog. De uitkomst van beide processen was overigens in het voordeel van de verweerders: Kanselier en Raden respecteerden hun titels, respectievelijk de institutie door de kerkelijke overheid en – na de Reformatie – de presentatie aan het Hof. Of hierin een lijn te ontdekken valt, is uit slechts twee processen niet af te leiden. Er is nog veel werk te verrichten op het gebied van de procesgang voor het Hof van Gelre. Hopelijk biedt deze bijdrage inspiratie voor verder onderzoek in deze richting. Maar niet alleen de rechtspraak van het Hof, ook andere facetten van zijn functioneren verdienen onze aandacht. Men denke hier op de

---

183 Art. 26 KO I.

eerste plaats aan zijn bestuurlijke takenpakket. Er ligt onder meer in Arnhem nog genoeg archiefmateriaal dat tot op heden te weinig gebruikt is. Zelf hoop ik de komende jaren meer onderzoek te doen naar de rechtspraak van het Hof en de bemoeienissen van Kanselier en Raden met het *ius patronatus* in Gelre. Onderzoekingen waarbij Paul hopelijk nog lang betrokken mag blijven.

Bijlage¹⁸⁴

Ordonnantie op de procedure voor het Hof van Gelre en Zutphen, 29 maart 1572.

GldA, Huis Rosendael, inv.nr. 116.

Ordonnantie bij den Hove van Gelderlant tot forderinge van justicie ende nut ende oirboir de partijen etc., opgericht ende gemaect.

Alsoe tot groote verachteringhe der justitie in saecken vallende voor de Cancelrie der furstendombs Gelre unde graeffschaps Sutphen veel ongeregeltheeden gepleecht weerden aengaende dat soe wanneer men tot uuytinge der saeken ofte processen, voor de selve Cancelrie hangende, sal procederen geen volcomen procuratien bij partijen bevonden woorden gepasseert to sijn. Dat oick int dienen van den termijnen, soe wanneer partijen gewesen worden te scriven bij eysch, antwoorde, replyck, dupleck etc. ontalliken ende onwaeerdeeltlicke costen vallen bij 't overgeven van requesten, missiven daerop te scriven, booden ter cause vandyen aen partijen, hier ende daer verre van huise woenende, te senden, ende dat alleen om een termijn voldaan toe hebben, 't welck anders mit veel lichter costen mach geschieden. Dat van gelijcke, overmits nyemant volcoemelick volmachtich bij partije gestelt en woort om de voors. saecken te bedienen, groote ongeregeltheit bevonden wordt

---

184 Bij de transcriptie van dit document is zoveel mogelijk rekening gehouden met de regels voor tekstweergave volgens de kritische methode: G.A.M. Beekelaar et al. (ed.), *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden: samengesteld in opdracht van het Nederlands Historisch Genootschap en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap 4 (6e herz. druk; 's-Gravenhage 1988). Daarnaast is het gebruik van de dubbele i (ii, ij) en de y in de transcriptie aangepast aan het hedendaags gebruik: waar men nu een ij schrijft, is deze gehandhaafd, maar waar nu een i geschreven wordt, staat een y. Enige vaker voorkomende en bekende afkortingen in de transcriptie gehandhaafd, andere zijn stilzwijgend opgelost. Toevoegingen mijnerzijds staan tussen vierkante haken. Ten slotte is de ordonnantie van een nummering en interpunctie voorzien. De volgende uitgave van de Hollandse instructie van 1531 is gebruikt: J.A.M.Y. Bos-Rops, J.G. Smit en E.T. van der Vlist (ed.), *Holland bestuurd. Teksten over het bestuur van het graafschap Holland in het tijdvak 1299-1567* ING onderzoeksgids (Den Haag 2007) p. 431-474: Ordonnantie van keizer Karel V, graaf van Holand, voor het Hof van Holland 20-8-1531 (OHH (1531)).

int furneren der processen, ende de stucken der selver processen pertinenttelick te employeren daertoe die beyden partijen overgeleyt worden, dichwil[s] tot groot achterdeel van partijen ende verlyes van haeren saecken. Dat voorts 't officie van den duerwaerder van der Camere der voors. Cancelrie dient eenige ordre gestelt te werde, omme te weeten waer nae hij sich sal hebben te riguleren.

Soe eerst dat 't voors. Hoff, hierinne begerende te versien, voor soe voel doenlic es, tot welvaert der partijen ende beter expeditie der juscitie, geordonneert heeft ende ordonneert mits desen in der voors. Cancelrie onderhouden te weerden de articulen hiernaevolghende, alles bij prouvisie tot dat anders daerinne sal sijn geordonneert ende dat de selve, pertinentelick in een bert gescreven sijnde, voor in den inganck der Cancelri[e] gehangen sullen weerden, opdat een yegelick sich daernaete bat sal weten te riguleren.

[1.] Eerst, dat soe wye voor de Cancelrie voors. enige saecken bij maniere van process aen sal willen liggen, gehouden sal sijn, soeverre hij selffs ten dage dienende nyet en compareert, te senden een volmachticht met volcomen procuratie, sulcx naer landt, stadt ofte anders bescreven rechte¹⁸⁵ behoiren sall.

[2.] Ende, indien hij selffs compareert ende de sake nyet en wert geappointeert, maer partijen gewesen weerden te scriven bij eysch, antwoorde etc., sal eenen wel (omme te schouwen de ontaillicken costen van brieven te scriven ende die over te senden an partijen selfs) gehouden wesen te stelle gelijke suffisante procuratie als vooren op eenen die de termijnen van te dienen, soe van eysch, antwoorde etc, als te scriven bij corte memorien ende additien, ofte anderssints nae gelegentheit der saken, gehouden sal sijn waer te nemen ende te voldoen, sulcx dat de weete, die diesaengaende aen des volmachtichts persoen gedaen sal werden, gehouden sal sijn van sulcker weerde off die aen de persoene van partije selffs gedaen waere.

[3.] Welcke partijen, oick sulcx comparerende, gehouden sullen wesen te kieszen *domicilium* hier binnen der stede van Arnhem, omme daer ten huijse de weete ontfangen te moegen weerden van den voors. termijnen ende anders dat in den processe incidentelicke vallen sal te commen voldoen.

[4.] Sullen voorts deselve partijen oick gehouden wesen, ten daghe dienende, (indien 't voersocht weerd) cautie te stellen soeverre hij binnen den lande van Gelre ofte graeffschaps Sutphen geen onroerende goederen en besitten, 't welck inder eyscher verstaen weerd voor die costen van den processe ende inden verwerer voor 't gewijsde dat genoemp weerd *cautio iudicatie* ofte *pro litis estimatione*.

---

185 In tekst 'recte'.

[5.] Ende, soe wie cautie stelt, es hij suffisant de cautie sal wesen¹⁸⁶ suffisant, indien nyet, nyemand en sal gehouden weerden vorder cautie te stellen dan hij mach, ende soe wie geen cautie stellen en mach die sal ten minsten stellen¹⁸⁷ *cautie iurator*, daerbij hij bij eede verclaren sal ter partije daermede tevreden es.

[6.]¹⁸⁸ Item, sullen de volmachtichden, ofte andere der partijen saecken bewaernde voor de voors. Cancelrie, sich daernae reguleren dat alle dagen ende termijnen nae litiscontestatie sullen wesen peremptoir, sonder eenige frivole ofte onbequame uuytstellen meer te nemen, die evenwel altoes staen sullen ter discretie ende arbitrage van den Hove ende sulcx als naer rechten.

[7.]¹⁸⁹ Item, sullen die voors. volmachtichde (als vooren)¹⁹⁰ sich wachten irreverentelick ende met ongebonden¹⁹¹ woorden haer saken te verthonen ofte yet tegens de hoocheit der Co. Ma^t. to Hispanien etc. als furst van Gelre etc. voor te stellen, op peijne van daervan scherpelen gepunieert ofte gestraft te werden.

[8.] Item, de voors. volmachtichden, als vooren, sullen gehouden wesen te responderen voor de Cancelrie van alle de saecken daer aff men de selve sal willen verfolghen ter cause van hoer offitien. Ende sullen oick int voors. Hoff intenteren alle actien d[i]e sij tegens anderen moegen hebben ter cause van hoer salaris.

[9.] Ende, omme te schouwen concussie ende verachteringe van justicie, en sullen de voors. volmachtichden, ende andere als vooren, nyet moegen onder sich holden eenige schrifturen, stucken ofte munimenten van partijen, ofte tot dien eynde, 't sij in 't beginsel van den processe ofte daernae, gebruycken eenige maniere van concussie, 't sij nemende van te vooren tot oire versekerheit eenige panden ofte onderpanden ofte diergelicke, op arbitrale correcties. Maer des versoch sijnde die selve stucken ofte munimenten overleveren ende vervolghen de taxatie van den Hove.

---

186 In tekst 'wes'.

187 Doorgehaald: 'dan hij mach'.

188 Art. 69 OHH (1531): '(...) Ende sullen alle dagen ende termijnen naer litiscontestatie zijn peremptoir, sonder eenige frivole oft onbequame delaijen meer te nemen.'

189 Art. 72 OHH (1531): 'Item, de stadthouder, president ende rade sullen scherpelijck pugnierien de advocaten, procureurs ende anderen die irreverentelijck ende met ongebonden woorden haer saecken vertoonen ofte yet tegen onse hoogheyt voorstellen.'

190 Doorgehaald: 'sullen'.

191 Doorgehaald: 'als die saecken daer off men'.

[10.]¹⁹² Item, sullen de selve volmachtichden, als vooren, gehouden wesen alle hoeren exceptien 't enemale te proponeren ende nyettemyn, onvermindert hoere exceptie ten principale, hoere conclusie te nemen begerende recht bij ordere; uuytgesondert de exceptien declinatoire, litispentie ende litisfinite, dewelcke sij alleen sullen moegen proponeren ende daerinne persisteren.

[11.]¹⁹³ Ende, als een proces bereyt sal wesen omme te concluderen, ofte te sluyten inder sacke,¹⁹⁴ soe sullen die eyschers gehouden sijn te liggen ende te vougen in den selven processe de recessen, acten ende anderen appointementen op requesten gegeven totter saecke diendende, mitsgaders d'acte van conclusie in rechten, teneynde dat bij dien blijcke van der belijdenisse van den selven processe van beghinsel totten eynde, ende dat bij een goede partinente inventaris naer behoiren ofte anders in hoer acten van den dinctalen, ofte naer 't eynde van dien, naer stijle van desen Hove.

[12.] Sullen oick de selve volmachtichden, concluderende in der saecke, bij den processe vougen ende in hoeren sack steken hoer originale procuratie, ofte copie autentycq van dien, bij den griffier deses hoffs, ofte sijnen substituyt, gecollationeert.

[13.]¹⁹⁵ Sullen mede, eer sij renuncieren van yet vorder te produceren ende in der saecke concluderen, 't proces duersien, ofte oick wel geïnstrueert ofte gefurneert es, teneynde dat partijen recht wel bewaert werde. Ende, tot dyen eynde, oick onderteykenen de originale scrifturen die in den processe overgelyet werden. Ende,¹⁹⁶ indien sij renuncieren ende in rechte concluderen, ofte anderssints doen soe sij te raede vinden sullen, ende indien sij renuncieren ende in rechte concluderen, en sullen daernaer nyet meer moegen exhiberen ofte produceren.

[14.] Voorts, aeler men procederen sal tot visitatie der processen, sullen de selve processen bij den partijen, ofte oire volmachtichden, in presentie van

---

192 Art. 88 OHH (1531): 'Item, van nu voortan sullen de advocaten ende procureurs gehouden wesen alle hare exceptien t'eenemael te proponeren ende niettemin onvermindert heure exceptien ten principale heure conclusie te nemen, begerende recht bij ordene, uytgesondert exceptie declinatoire, litispentie ofte litisfinite, dewelcke sij alleen sullen mogen proponeren ende daerin persisteren.'

193 Art. 85 OHH (1531): 'Item, als een proces bereijt sal wesen om te concluderen of te sluyten inde sacke, soo sullen de eijsschers ghehouden sijn te leggen ende voegen in denselven processe alle de acten, ten eijnde dat bij dien blijcke van der belijdenisse van denselven processe van den beginsel tot den eijnde.'

194 In tekst: 'saecke'.

195 Art. 89 OHH (1531): '(...) Ende indien sij renuncieren en in rechte concluderen, en sullen daernaer niet meer mogen exhiberen oft produceren.'

196 Doorgehaald: 'sullen als dan'.

den griffier, sijnen s[u]bstituyt ofte principalen clerck, gevisiteert werden omme te we[t]en off alle de stucken in hoir dinctaele begrepen aldaer sijn, naer ingehouden der litteren in hoer acten angetogen, ofte anders naer inholden hoer inventarisen, die sij gehalten sullen sijn pertinent te maecken. Ende, indien men bevint dat alle de stucken aldaer sijn, sullen in een sack gesloten weerden bij yder van partije ende alsulcx gegeven om te rapporteren. Ende, en sal die griffier daernae voor de pronuntiacie van der sententie geen van den partijen laten visiteren ofte duersien sijn eygen sack, off sijn weder partije sack, tensij dattet selve geschiet in presentie van beyden partijen oft hoer volmachtichden.

[15.]¹⁹⁷ Item, off yemant van partije, van sijnder sijde sijn proces gefurneert hebbende, gebreeck hadde aen sijn wederpartije sal hem daerto moeghen versoucken, ofte sijnen volmachtighen, bij den duerwaerder der Cancelrie. Ende, indien hij des in gebreke waere, soe sal hij van den Hove moegen begeren prouvisie ende sal 't Hoff, versocht¹⁹⁸ sijnde, daerinne versien nae gelegentheit van den saecke ende negligentie van den wederpartije, ofte sijnen volmachtighen, in gebreken sijnde.

[16.]¹⁹⁹ Item, soe wanneer eenige partije versteecken werde van scrifturen, memorien, eysch, antwoordt, replyck etc., ofte andere acten, dimunitien ofte diergelicke, mitte clause indien sij 't selve binnen sekere tijt overbrenghe 't Hoff soude die ontfangen etc., soe sal diegeene die alsulcke versteecken sall willen purgeren 't selve doen binnen den prefixen tijt. Partije nochtans, ofte sijn volmachticht, daertoe geroepen ende insinuatie gedaen sijnde ende daer aff nemen acte ende die stellen in hoeren sack ende mentie daer off maecken in hoeren inventaris, ofte bij gebreke van dien en sal 't Hoff op alsulcke scrif-

---

197 Art. 66 OHH (1531): '(...) Ende off ijemant vanden procureurs van zijnder zijde, sijn proces gefurneert hebbende, gebreck hadde aen sijn wederpartije, sal hem daertoe mogen requireren ende doen dachvaerden bij een vanden deurwaerders vander Camere. Ende indien hij des in gebreke waere, soo zal hij vanden Hove mogen begeren provisie, ende sal t'Hoff, versocht zijnde, daerinne mogen voirsien nae gelegentheit vander saecke ende negligentie vanden procureur in gebreecke wesende'.

198 In tekst 'versocht'.

199 Art. 126 OHH (1531): 'Item, dat so wanneer eenige partijen versteken worden van acten, scriftueren, additien, reprochen, salvatien, diminutien ofte diergelijcke, indien sij t'selfde binnen eenen seeckeren tijt overbrengen, 't Hof soude t'selfde ontfangen; soo sal degene die alsulcke versteken sal willen purgeren 't selfde doen binnen den prefixen tijdt, parthije nochtans daertoe gheroepen, ende daer af nemen acte ende de selfde acte stecken in eenen sack ende mentie daer af maken in den inventaris, of bij gebreke van dien en sal t'Hoff op alsulcke scriftueren, additien ofte andere stucken in twijderen [videren] van den processe geen regard hebben.'

turen ende andere stucken, als vooren, int uuyten van den processe geen visie²⁰⁰ ofte aenschou nemen.

Raecende 't officie van den duerweerder der Cancelrie.²⁰¹

[17.] Die duerwaerder van der Camere der Cancelrie sal voortaan van elcke uuytroe[pi]nge die bij hem gedaen sal werden van partijen, voor de voors. Canc[el]rie gedachvaert sijnde ende nijet comparerende, hebben eenen [g]efalueerde stuver. Daervooren hij mede gehouden sal wesen sijn relatie te maecken, indient 't selve bij partije versocht werdt. Welcken stuver, partije present sijnde ende 't default versouckende, ofte diegeene die des selffs partij[e] volmachticht sal sijn, gehouden sal wesen den duerwaerder op te leggen, uuytgeseyt in saecken roerende de Co. Ma^t.

[18.] Item, van alle sententien die bij den Hove gepronuncieert sullen weerden op processen bij geschrifte, bedragende tot hondert ende vijftich carolus gulden eens ende daerboven, sal de voornoemde duerweerder voor hem hebben van den partije die triumpheert ende winster es in der sake ----- 10 stuyvers.

[19.] Ende, van alle andere sententien diffinitiven beneden de hondertvijftich karolus gulden ----- ses stuyvers.

[20.] Ende, van alle sententien interlocutoire die gegeven worden op proces bij geschrifte ----- 3 stuyvers.

[21.] Ende, sal die voors. duerwerder van alle andere exploiten, versoucken ofte acten die hij doen sal binnen die stadt van Arnhem, off daer 't Hoff wesen sal, tot versoucke van partije, van elck exploit, versouck ofte acte ofte 's daechs, nyet meer nemen dan ----- 6 stuyvers.

[22.] Ende, van andere exploiten, acten ofte versoucken, die hij tot versouck van partije sal doen buyten de plaetse van sijn residentie ----- twaelff stuver.

[23.] Daervooren hij mede maecken ende leveren sal behoerlicke relatie, soe van 't geene hij binnen als buytten besongeren sal.

---

200 In tekst: 'jusie'.

201 Voor de eerste vijf artikelen van deze instructie voor de deurwaerder cf. art. 102 OHH (1531): 'Item, de deurwaerders vander Camere (...) sullen, van elcke uijtroepingende ende relatie te maken, hebben voor haer salaris eenen stuijver (...) ende van alle sententien die bij den voorsz. Hove gepronuncheert sullen werden bedragende tot hondert nobelen ende daerboven, sullen de deurwaerders van der Camere (...) hebben van parthije die triumpheert ende winster is inde saecke thien stuijvers, ende van alle anderen sententien diffinitive beneden hondert nobelen ses stuijvers, ende van alle sententien interlocutoire die gegeven worden op proces bij geschrifte drie stuijvers. Ende sullen de voorsz. deurwaerders van der Camere alle exploiten van partijen doen ende executeren binnen den Hage, of daert Hof wesen sall (...).'

[24.] Dan, aengaende de copie van den commissie uuyt crachte²⁰² van dewelcke hij sulcx, als vooren, besongeren sal, ende andere stucken die daertoe solden moegen dienen, soeverre partije die van hem begeeren, sal daervan moegen nemen, van elck blat houdende 36 regulen²⁰³ ende in elck regule ses ofte seven worde, een stuver brabantse ende nyet meer.

Uuytgelesen ende gepubliceert tho Arnhem op ter Cancelrie van Gelderlandt op pal[m]avont negen unde twyntichsten marty, int jaer ons heer[en] [d]usent vijffhondert twe ende tzoeventich.

[*In dorso*] Ordonnantie bij den Hove van Ghelderlandt gemaec, anno 72.

Ordonnantie bij den Hove van Gelderland tot vorderinghe des Justitie, in den jaere 1572.

No. 15²⁰⁴

---

202 In tekst: 'cracte'.

203 In tekst: 'houden 36 reguleren'.

204 Geschreven met andere hand.